

ในน้ำมีปลา ในนามีน้ำ: กะเทาะแนวคิด ‘อยู่กับน้ำท่วม’¹
เบื้องหลังการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดล
In the water, there are fish. In the fields, there is water:
Cracking ‘Living with floods’ concept behind Bang Rakam
Model Flood Retention Management

ฐานิดา บุญวรรณ
คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Thanida Boonwanno
Faculty of Political Sciences, Chulalongkorn University
Thanida.B@chula.ac.th

วันรับบทความ: 14 มีนาคม 2568 (Received March 14, 2025)

วันแก้ไขบทความ: 30 เมษายน 2568 (Revised April 30, 2025)

วันตอบรับบทความ: 14 พฤษภาคม 2568 (Accepted May 14, 2025)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีเป้าหมายในการเสนอว่าโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหน่วงน้ำบนพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนภายใต้ชื่อบางระกำโมเดลนั้นถูกออกแบบขึ้นมาบนแนวคิดเบื้องหลังที่เรียกว่า อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods) กล่าวคือ เป็นโครงการบริหารจัดการน้ำที่ดำเนินการบนพื้นที่ที่มีน้ำท่วมซ้ำซากและผู้คนในพื้นที่มีวิถีชีวิตที่สามารถปรับตัวให้อยู่ร่วมกับน้ำท่วมได้ อย่างไรก็ตาม โครงการบางระกำโมเดลเป็นโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหน่วงน้ำท่วมเข้านาข้าว กำกับเวลาหน่วงน้ำท่วมผ่านปฏิทิน

เพาะปลูกและปฏิทินส่งน้ำ ผู้คนที่อาศัยในพื้นที่จำเป็นต้องอยู่กับน้ำท่วมแบบหมุนวนน้ำเข้านาข้าวเป็นระยะเวลาประมาณ 4 เดือน แต่มิใช่การอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติในพื้นที่ที่กว้างขวางเปล่าที่สามารถใช้เป็นที่ลุ่มรับน้ำท่วม (floodplain) ดังแนวคิดอยู่กับน้ำท่วม (Living with floods) ซึ่งเป็นหนึ่งในวิธีการจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างที่ต้องใช้วิธีการอื่นร่วมด้วย เช่น การออกแบบและกำกับการใช้ที่ดิน การมีระบบเตือนภัยน้ำท่วม เป็นต้น

โดยบทความนี้ยกข้อเท็จจริงที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามในช่วงปี พ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นปีแรกของการดำเนินโครงการบางระกำโมเดล หากแต่เวลาที่ล่วงเลยมาจนถึงปัจจุบันยังคงพบประเด็นปัญหาสำคัญอย่างน้อยสามประการ *หนึ่ง* ยังไม่มีการชดเชยเงินให้แก่ชาวนาที่รับน้ำ *สอง* การกำกับวิธีการผลิตด้วยวิธีการบริหารจัดการน้ำเช่นนี้ส่งผลกระทบต่อจังหวะการผลิตและวิธีการผลิตของชาวนา ไม่ว่าจะเป็นการเลือกผลิตแต่ข้าวที่อายุเก็บเกี่ยวสั้นราคาขายข้าวต่ำเนื่องจากข้าวมีความชื้นสูง หรือการเผาตอซังข้าวเพื่อเริ่มวงจรการผลิตใหม่ให้ทันปฏิทินเพาะปลูกและส่งน้ำ *สาม* โครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหมุนวนน้ำเข้านาข้าวนี้ขยายผลและขยายพื้นที่จากหนึ่งทุ่งหนึ่งน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนสู่สิบทุ่งหนึ่งน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่าง ทำให้ผู้ได้รับผลกระทบจากโครงการเพิ่มมากขึ้น ทว่าภาครัฐกลับยังไม่มีแผนการและแนวทางการเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่อาศัยและทำกินในพื้นที่ที่ถูกกำหนดเป็นให้พื้นที่หนึ่งน้ำอย่างเป็นรูปธรรม

คำสำคัญ: อยู่กับน้ำท่วม, การบริหารจัดการน้ำท่วม, หนึ่งน้ำท่วม, บางระกำโมเดล

Abstract

This study aims to demonstrate that the flood retention management on upper Chao Phraya lowland known as the Bang Rakam Model was developed based on the concept of "Living with Floods." This kind of water management is implemented in areas that experience recurrent flooding, where local communities have adapted their livelihoods to coexist with flood conditions.

However, the Bang Rakam Model represents a flood management strategy that intentionally delays the onset of flooding by redirecting floodwaters into rice fields. The timing of this controlled inundation is regulated through a coordinated planting and water distribution calendar. Consequently, residents within the designated project area are required to coexist with planned flooding for approximately four months. This differs from the concept of "Living with Floods" which typically utilizes naturally vacant floodplain areas to accommodate excess water. As a non-structural flood management method, the "Living with Floods" concept relies on complementary measures such as land-use planning and regulation, zoning controls, and the implementation of flood early warning systems.

This article presents empirical findings from field data collection in 2017, the inaugural year of the Bang Rakam Model project. Despite the passage of time, at least three major challenges remain unresolved. First, there has been no compensation provided to farmers whose rice fields are used for water retention. Second, the water management approach has significantly impacted

agricultural production cycles, imposing constraints on farmers. These challenges include the need to cultivate only short duration rice varieties, reduced market value due to high moisture content in harvested rice, and the practice of burning rice stubble to accelerate field preparation in accordance with irrigation schedules. Third, the water retention flood management project has expanded significantly—from a single retention area in the upper Chao Phraya lowlands to ten designated retention zones in the lower Chao Phraya lowlands. This expansion has substantially increased the number of people affected by the project. Despite this, the government has not yet developed a comprehensive plan or establish clear guidelines for providing relief or compensation to residents and farmers living within these designated retention areas.

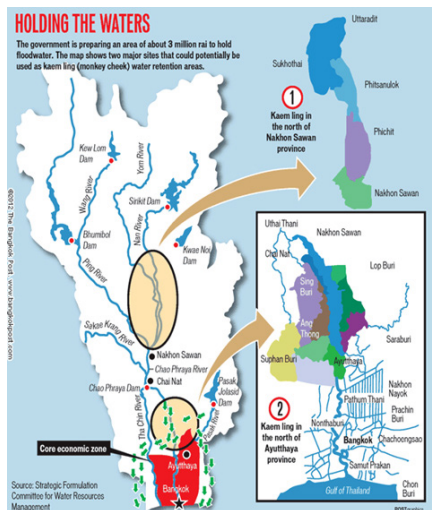
Keywords: Living with floods, flood management, flood retention, Bang Rakam Model

บทนำ

ผู้เขียนเฝ้าติดตามการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหนองน้ำ บางระกำโมเดลมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 จนถึงปัจจุบัน ด้วยความคาดหวังว่า ภาครัฐจะมีแผนการและแนวทางการเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่อาศัยและทำกินในพื้นที่ที่ถูกกำหนดเป็นให้พื้นที่หนองน้ำ หรือพื้นที่แก้มลิงของโครงการ อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ปี 2560 เป็นต้นมา นอกจากการบริหารจัดการน้ำแบบ ทุ่งหนองน้ำบางระกำโมเดลจะไม่มี การเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่พื้นที่นา กลายเป็นที่รับน้ำแล้ว รูปแบบโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหนองน้ำ ในลักษณะดังกล่าวยังขยายผลไปใช้ยัง 12 ทุ่งลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันได้แก่

ทุ่งเชียงราก จังหวัดสิงห์บุรี ทุ่งท่าวัง ทุ่งฝั่งซ้ายคลองชัยนาทป่าสัก จังหวัดลพบุรี ทุ่งบางกุ้ง ทุ่งบางกุ่ม ทุ่งป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ทุ่งพระยาบรรลือ ทุ่งโพธิ์พระยา ทุ่งบางบาล-บ้านแพน ทุ่งผักไห่ ทุ่งเจ้าเจ็ด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และทุ่งรังสิตได้อีกด้วย

โดยธรรมชาติแล้ว ตลอดพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนและตอนล่างนี้เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง แต่เนื่องจากกระบวนการกลายเป็นเมืองและการขยายพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจเข้าไปยังพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงดังกล่าว ทำให้พื้นที่ที่ควรจะถูกกั้นน้ำท่วมตามธรรมชาติ กลายเป็นพื้นที่ที่ได้รับความเสียหายจากน้ำท่วม เมื่อไม่มีพื้นที่ว่างสำหรับให้น้ำท่วมถึงตามธรรมชาติ จึงต้องใช้พื้นที่นาข้าวเป็นที่หน่วงน้ำท่วมไว้ชั่วคราว (Trakuldit, 2019: 13) แท้จริงแล้วการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำนี้มีเค้าโครงความคิดเริ่มต้นตั้งแต่หลังอุทกภัยครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2554 การใช้ทุ่งนาข้าว หรือพื้นที่เพาะปลูกในพื้นที่เหนือจังหวัดนครสวรรค์และเหนือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพื้นที่กักเก็บน้ำท่วมไว้ชั่วคราวนั้นอยู่ในแผนการบริหารจัดการน้ำบนหลักการที่พื้นที่เพาะปลูกดังกล่าวจะได้รับเงินชดเชยไร่ละ 5,000 บาท และเกษตรกรเจ้าของพื้นที่เพาะปลูกจะได้รับเงินชดเชยอีกไร่ละ 600 บาท (Sunpituksaree, 2012) อย่างไรก็ตาม แผนการบริหารจัดการน้ำดังกล่าวกลับเริ่มดำเนินการจริงในปีแรกคือปี พ.ศ. 2560 โดยที่ไม่มีการเยียวยาหรือชดเชย

ภาพ 1: พื้นที่หน่วงน้ำท่วมตอนบน
นครสวรรค์ และอยุธยา
ที่มา: Sunpituksaree (2012)

ความเสียหายใดๆ แก่พื้นที่นาข้าวที่หนองน้ำท่วมให้ในช่วงระยะเวลาระหว่างวันที่ 15 สิงหาคม ถึง 1 พฤศจิกายน ทั้งนี้เพราะพื้นที่ที่ถูกกำหนดให้หนองน้ำไว้นั้นไม่เข้าเงื่อนไขการจ่ายเงินชดเชยตามระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ. 2556 (ปัจจุบันคือฉบับปี พ.ศ. 2562) ประเด็นปัญหาที่สำคัญก็คือ การที่ประชาชนไม่สามารถใช้ประโยชน์ในที่ดินของตนเองได้เป็นระยะเวลา 4 เดือนของการหนองน้ำเข้านาตามกรอบปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำของโครงการบางระกำโมเดลนั้นเป็นเพราะน้ำที่เข้าหนองในที่ดินชาวนานั้นไม่ถูกนิยามให้เข้าข่ายว่าเป็นภัยพิบัติ² หากแต่เป็นน้ำที่ต้องเข้าท่วมพื้นที่อำเภอบางระกำอยู่แล้วตามธรรมชาติ บนโลกทัศน์ที่ว่าผู้คนในพื้นที่สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้เพราะพื้นที่นี้เป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากอยู่แล้ว การบริหารจัดการน้ำแบบหนองน้ำเข้าท่วมนานี้เปรียบเหมือนกับจำลองน้ำท่วม หรือที่งานของเผ่าไทย สีนอำพล (2562) ชี้ว่ามันคือ การจำลองธรรมชาติ (simulating nature) ในลุ่มน้ำยมด้วยแบบจำลองสถิติด้านอุทกวิทยาซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ งานชิ้นนี้ชี้ว่าการจำลองลุ่มน้ำยมขึ้นมาเพื่อบริหารจัดการน้ำต้องคำนึงถึงมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในพื้นที่ที่มีความหลากหลายในวิถีชีวิต และไม่ได้มีแค่ “วัฒนธรรมชาวนาที่หาปลาได้” (เผ่าไทย สีนอำพล, 2562: 73) เป้าหมายของบทความวิจัยนี้จึงอยู่ที่ความพยายามกลับไปที่แนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods)” เบื้องหลังโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหนองน้ำ ด้วยการเสนอว่าการอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกนำมาใช้เป็นฐานในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหนองน้ำในประเทศไทยนั้นมีความแตกต่างจากแก่นของแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกใช้ในต่างประเทศตั้งแต่แนวคิดพื้นฐานไปจนถึงวิธีการและผลลัพธ์

“อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods)”: ปรัชศน์แนวคิด

วิธีคิดหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังวิธีการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหนองน้ำ (flood retention management) คือ การเข้าใจและยอมรับว่าสถานการณ์ของบางพื้นที่นั้นมีลักษณะเป็นพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงและน้ำท่วมซ้ำซาก เช่นนั้นแล้วผู้คนในพื้นที่ที่ต้องการสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัยและเพาะปลูกทำมาหากินจึงต้องอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติเช่นนั้นให้ได้ การบริหารจัดการน้ำท่วมนั้นมีทั้งแบบที่ใช้โครงสร้าง (structural flood management) อย่างการสร้างเขื่อน ฝาย อ่างเก็บน้ำ ประตูระบายน้ำ และแบบไม่ใช้โครงสร้าง (non-structural flood management) ซึ่งมีหลายวิธีการไม่ว่าจะเป็น การพยากรณ์หรือการแจ้งเตือนล่วงหน้าน้ำท่วม (flood forecasting and warning), การกำกับการใช้ที่ดิน (land use regulation), การกันน้ำท่วม (flood proofing) เช่น การลอกขยะออกจากท่อคูคลองเพื่อให้ทางน้ำไหลสะดวกขึ้นก่อนน้ำท่วม การจัดการสิ่งเจือปนทางเคมีทั้งหมดออกจากเส้นทางน้ำเพื่อป้องกันการปนเปื้อนของสารพิษเมื่อน้ำท่วม และ การอยู่กับน้ำท่วม (living with floods) ซึ่งเป็นหนึ่งในวิธีการจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างที่อยู่บนฐานคิดต่อการทำให้สิ่งมีชีวิตนั้นสามารถอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากต่อไปได้ เพราะเป็นไปได้ที่จะทำให้ปัญหาน้ำท่วมหมดไปจากพื้นที่นั้นๆ ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ และเพื่อทำให้การอยู่กับน้ำท่วมเกิดขึ้นได้จริงจึงต้องใช้การบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างวิธีอื่นร่วมด้วยเพื่อลดความเสี่ยงและความสูญเสียจากผลกระทบของน้ำท่วม เช่น การออกแบบและกำกับการใช้ที่ดิน การมีระบบเตือนภัยน้ำท่วมเพื่อให้ผู้คนสามารถบริหารจัดการเก็บข้าวของได้ทันเวลา

งานชิ้นสำคัญเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)” คือ งานของ Cuny (1991) ที่เสนอการให้ชาวบ้านในพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากนั้นสามารถปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วมให้ได้บนพื้นฐานที่ว่าชาวบ้านในพื้นที่ดังกล่าวยังได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทำไปแล้วคุ้มค่า และเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมจริง การอยู่กับน้ำท่วมของ Cuny ถูกเสนอขึ้นมา

ในบริบทที่ว่า การควบคุมน้ำท่วม (flood control) ที่ใช้เทคโนโลยีนั้นอาจไม่ได้ผลหากน้ำมาในปริมาณที่มาก โดยเฉพาะน้ำท่วมจากแม่น้ำ (riverine floods) ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของน้ำท่วมที่ควบคุมได้ยากมากที่สุด³ ดังนั้นการอยู่กับน้ำท่วมจึงเป็นยุทธศาสตร์ที่เหมาะสมที่สุด (Cuny, 1991: 332) ทั้งนี้การอยู่กับน้ำท่วมต้องมาพร้อมกับวิธีการและกลไกร่วมมากมาย โดยสรุปดังนี้ หนึ่ง มีการเตรียมความพร้อมก่อนน้ำท่วมโดยอาศัยการปรับตัวจากวิถีดั้งเดิม เช่น ตัดพื้นที่บ้านให้สูงขึ้น สร้างแพที่อยู่ ช่อมเรือเตรียมไว้ สอง ทำระบบเตือนภัยน้ำท่วม สาม ปรับวงจรการเพาะปลูก เปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นที่ทนต่อน้ำท่วม (flood resistant crops) ปรับการเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิดแทนการปลูกพืชชนิดเดียว ปลูกพืชที่ลำต้นยาว

ใจความสำคัญของการอยู่กับน้ำท่วมนี้มีใช่แค่การปรับตัวของมนุษย์ต่อธรรมชาติที่มีอาจควบคุมได้แบบตามมีตามเกิด หากแต่คือการอยู่กับน้ำท่วมที่ผู้อยู่อาศัยในพื้นที่เตรียมการ และตอบสนองต่อน้ำท่วมด้วยวิถีดั้งเดิม พร้อมกับการได้รับการสนับสนุนและช่วยเหลือจากภาครัฐทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ การอยู่กับน้ำท่วมในทัศนะของ Cuny จึงเป็นการพัฒนาร่วมกันทั้งจากระดับชุมชน (ในลักษณะการทำงานแบบล่างขึ้นบน) และระดับชาติ (ในลักษณะการทำงานแบบบนลงล่าง) ในส่วนของระดับชุมชน Cuny (1991: 341) เสนอให้มีการสำรวจความหลากหลายในอาชีพและความแตกต่างในระดับของรายได้ ชี้ให้เห็นว่าใครที่อยู่ในความเสี่ยงบ้าง เพราะไม่ใช่ทุกคนในชุมชนจะเป็นผู้เปราะบางต่อน้ำท่วมอย่างเสมอภาคกัน หลังจากนั้นควรทำสิ่งที่เรียกว่าแผนที่ความเสี่ยง (risk mapping) รวมทั้งประเมินว่าการอยู่กับน้ำท่วมดังกล่าวนี้มีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผลหรือไม่ มากไปกว่านั้นในระดับชุมชนควรสร้างระบบเตือนภัยของหมู่บ้าน ระบบอพยพเคลื่อนย้าย และโครงสร้างการป้องกันน้ำท่วมขนาดเล็ก เช่น สร้างแนวกันน้ำท่วมจากป่าไผ่ ในส่วนของระดับชาติคือการตอบสนองต่อน้ำท่วมได้อย่างรวดเร็ว นำแผนที่ความเสี่ยงของชุมชนไปสร้างเป็นระบบเตือนภัย ระบบอพยพเคลื่อนย้ายและ

พักพิงชั่วคราว ที่สำคัญคือการถอดบทเรียนจากการอยู่กับน้ำท่วม (Cuny, 1991: 342) การอยู่กับน้ำท่วมของ Cuny นั้นเป็นสิ่งสะท้อนการปรับตัวของ ผู้คนให้สามารถอยู่รอดในพื้นที่ที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมธรรมชาติได้ และแม้ว่า จะพ้องกับหลักการของโครงการบางระกำโมเดลในหลายจุด เช่น การให้ชาวบ้าน ปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย ยานพาหนะ ปรับปฏิทินเพาะปลูก หรือแม้กระทั่ง แนะนำให้ชาวบ้านหันไปทำประมง แต่สิ่งที่ Cuny เสนอคือ การให้ผู้คนอยู่กับ น้ำท่วมได้นั้น ต้องมาพร้อมกับนโยบายหรือมาตรการในการฟื้นฟูผู้อยู่กับ น้ำท่วมอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ (Cuny, 1991: 340) อาจรวมไปถึง การมีองค์กรผู้รับผิดชอบต่อยุทธศาสตร์การแก้ไขปัญหา น้ำท่วมแบบนี้ โดยตรง มียุทธศาสตร์การฟื้นฟูด้านเกษตรกรรม หรือมีการชดเชยค่าเสียหาย ในพืชผล หรือชดเชยค่าใช้จ่ายที่ดินเพื่อหนองน้ำ ซึ่งสิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนี้ยังไม่ได้ ถูกบรรจุอย่างเป็นทางการในโครงการบางระกำโมเดลเลยนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 จนถึงปัจจุบัน

งานของ Mishra (2001) เสนอไปในทิศทางเดียวกับงานชิ้นข้างต้น ว่าการอยู่กับน้ำท่วมสามารถใช้แทนที่วิธีการควบคุมน้ำท่วม พร้อมกับการกลับ โลกทัศน์การมองน้ำท่วมจากสิ่งที่มนุษย์ต้องควบคุมและต้องต้านทานเป็น สิ่งที่มนุษย์ยอมอดทน ผู้เขียนยกตัวอย่างเสริมเช่น การเปลี่ยนจากการปลูกพืช ด้านน้ำท่วมอย่างป่าไผ่เป็นพืชทนน้ำท่วมอย่างข้าวพันธุ์ลอยน้ำ ทั้งนี้ Mishra เชื่อว่าการจัดการน้ำท่วมแบบอยู่กับน้ำท่วมจะเป็นไปได้ก็เมื่ออยู่ในการปกครอง แบบกระจายอำนาจที่รัฐบาลกลางมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการให้ คำแนะนำเชิงเทคนิคหรือสนับสนุนงบประมาณตามความต้องการของคนใน ท้องถิ่น การอยู่กับน้ำท่วมมีนโยบายควบคุมน้ำท่วมที่คาดหวังให้ผู้คนต้อง อยู่กับน้ำท่วมให้ได้ มันจะไม่มีประโยชน์อะไรเลยหากเราเพียงแค่เปลี่ยนชื่อ จากการ “ควบคุมน้ำท่วม” เป็น “การจัดการน้ำท่วม” แต่วิธีการข้างในยังเป็น แบบเดิม การอยู่กับน้ำท่วมจึงไม่ได้หมายถึงการปล่อยให้แม่น้ำไหลหลากได้ อย่างเต็มที่ หากแต่คือการเข้าไปแทรกแซงการทำงานของธรรมชาติให้น้อยที่สุด

หากการปรับตัวต่อน้ำท่วมไม่ได้อยู่บนแนวทางที่รอบด้านและรอบคอบ ผู้ประสบภัยก็คงจะต้องอยู่ให้ได้ต่อไป ไม่ใช่กับน้ำท่วม หากแต่เป็นการเมืองของน้ำท่วม (Mishra, 2001: 276)

เช่นเดียวกับงานศึกษาที่กล่าวไปข้างต้น การอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกเสนอในงานของ DiGregorio and Huynh (2012) คือ การปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่พวกเขาอาศัยอยู่ งานชิ้นนี้กล่าวถึงชาวเวียดนามที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำ Ha Thanh ผู้เผชิญกับน้ำท่วมทุกปี พวกเขาคาดการณ์ได้ว่าน้ำจะเข้าท่วมทุ่งนาของตนเองเมื่อใด น้ำเพิ่มระดับเมื่อใด และน้ำค่อยๆ ลดระดับลงเมื่อใด การสังเกตการณ์น้ำเช่นนี้สั่งสมจนกลายเป็นองค์ความรู้และทักษะที่ถูกส่งต่อกันจากรุ่นสู่รุ่น การอยู่กับน้ำท่วมของชาวเวียดนามที่ราบลุ่มแม่น้ำ Ha Thanh มิใช่แค่การปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตามกลไกของธรรมชาติเท่านั้น แต่พวกเขายังประดิษฐ์ที่กั้นน้ำทำจากไม้ไผ่เพื่อลดแรงปะทะของน้ำกับสิ่งปลูกสร้าง เพื่อลดระดับน้ำที่จะเข้าท่วมบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และเพื่อลดความเสียหายต่อพืชผลในเรือกสวนไร่นา ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ตรงที่ลักษณะของการอยู่กับน้ำท่วมนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ในอดีตมนุษย์อาจเรียนรู้ที่จะอยู่กับน้ำท่วมผ่านการทำความเข้าใจว่าน้ำท่วมเป็นเรื่องธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของวัฏจักรน้ำตามฤดูกาลที่มนุษย์จำเป็นต้อง “จัดการ” เพื่ออยู่ร่วมกับน้ำให้ได้ แต่ในปัจจุบันที่พื้นที่รกร้างได้ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์แล้วนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงจากการจัดการเพื่ออยู่ร่วมกับน้ำท่วมเป็นการ “ป้องกัน” วัฏจักรน้ำท่วมตามฤดูกาลแทน (DiGregorio and Huynh, 2012: 8)

ในปีเดียวกัน พงงานศึกษาของ Liao (2012) กล่าวถึงการอยู่กับน้ำท่วมในแง่ของความยืดหยุ่น (resilience) ของผู้คนต่อน้ำท่วมในฐานะที่เป็นการบริหารจัดการความเสี่ยงรูปแบบหนึ่ง ทั้งนี้เพราะภาวะโลกร้อนทำให้มนุษย์ไม่สามารถคาดการณ์สภาพอากาศและภัยพิบัติใดๆ ได้อีกต่อไป ความไม่แน่นอนที่สามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทำให้โครงสร้างพื้นฐานที่ควบคุมน้ำท่วมแบบ

เดิมไม่สามารถทนทานต่อน้ำท่วมที่สูงขึ้นและรุนแรงขึ้นได้ ความยืดหยุ่นที่ว่านี้มีทั้งความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรม (engineering resilience) และความยืดหยุ่นเชิงนิเวศ (ecological resilience) (Holling, 1996 อ้างถึงใน Liao, 2012: 1) ซึ่งความยืดหยุ่นทั้งสองแบบนี้มีฐานคิดและแนวทางในการบริหารจัดการน้ำท่วมที่แตกต่างกัน ความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรมนั้นมีฐานคิดในการบริหารจัดการน้ำท่วมเพื่อรักษาความสม่ำเสมอ รักษาระบบที่มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลงหรือเปลี่ยนแปลงสภาพให้น้อยที่สุด ในขณะที่ความยืดหยุ่นเชิงนิเวศนั้นให้ความสำคัญกับความสามารถในการอยู่รอด ในงานชิ้นนี้ใช้ความยืดหยุ่นเชิงนิเวศเป็นกรอบทฤษฎีในการอธิบายความยืดหยุ่นของเมืองต่อน้ำท่วมซึ่งถูกนิยามเบื้องต้นไว้ว่านั่นคือความสามารถที่จะถูกน้ำท่วมได้ (floodability) และการจัดการใหม่ (reorganization) ไม่ใช่การต้านทานต่อน้ำท่วม (flood resistance) และการฟื้นฟูหลังน้ำท่วม (recovery) อย่างที่ถูกระบุไว้แบบความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรม การยืดหยุ่นเชิงนิเวศแบบหนึ่งที่ถูกเสนอขึ้นมาในงานชิ้นนี้คือการอยู่กับน้ำท่วม ซึ่งเป็นความยืดหยุ่นที่ได้รับมาจากการอยู่ร่วมกับความผันผวนปรวนแปรได้ ความยืดหยุ่นต่อน้ำท่วมคือกระบวนการของการปรับตัวแทนการต่อสู้กับแม่น้ำ (Liao, 2012: 9) หากเมืองมีที่ตั้งใกล้แม่น้ำ มีลักษณะพื้นที่ที่น้ำจะต้องเข้าท่วมถึงตามฤดูกาล ผู้ที่อยู่อาศัยในเมืองนั้นก็ต้องปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วม อย่างไรก็ดี ในโลกทุนนิยมปัจจุบัน เมืองนั้นมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจและเป็นศูนย์รวมสถาบันทางการเมืองที่ล้ำค่ามากเกินไปที่จะถูกน้ำท่วมได้ ในหลายประเทศจึงมีวิธีการบริหารจัดการที่กำหนดให้บางพื้นที่ที่ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ หรือยังเป็นพื้นที่ชนบทให้กลายเป็นพื้นที่รับน้ำ หรือโยกย้ายผู้คนออกจากพื้นที่ด้วยการเวนคืนที่ดินทำเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ยกตัวอย่างเช่น Room for the river project ในประเทศเนเธอร์แลนด์ หรือ Making space for water policy ในประเทศอังกฤษ (Moss and Monstadt, 2008 อ้างถึงใน Liao, 2012: 8)

นอกจากแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมจะมีนัยของการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมแล้ว ยังมีนัยของวิถีชีวิตของผู้คน ดังที่ปรากฏในงานของ Middleton and Borin (2018) เมื่อกล่าวถึงที่ราบน้ำท่วมถึงบริเวณรอบ โตนเลสาบ ประเทศกัมพูชา ซึ่งการอยู่กับน้ำท่วมนี้เป็นทั้งวิถีของ (a way of) และ แหล่งที่มาของ (a source of) ชีวิต (Keskinen et al., 2011 อ้างใน Middleton and Borin, 2018: 22) การอยู่กับน้ำท่วมในกรณีของที่ราบน้ำท่วมถึงบริเวณโตนเลสาบจึงหมายถึงวิถีของชาวบ้านที่ยังชีพด้วยการตกปลา และการทำนา วิถีชีวิตที่อยู่กับน้ำท่วมของชาวกัมพูชาในบริเวณโตนเลสาบมีความใกล้เคียงกับวิถีชีวิตของชาวบางระกำแต่ดั้งเดิมนั่นก็คือ ที่ราบลุ่มริมแม่น้ำนั้นทำให้ผู้อยู่อาศัยสามารถยังชีพได้ด้วยการเป็นทั้งชาวนาและชาวประมง งานศึกษาของ Middleton and Borin Un (2018) ที่หมู่บ้าน Prek Tronb และ หมู่บ้าน Kampong Kor Krom ชี้ว่า ถิ่นฐานของสองหมู่บ้านในที่ราบลุ่มริมทะเลสาบทำให้ชาวบ้านเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติทั้งจากเกษตรกรรม และประมง วัฏจักรน้ำท่วมตามฤดูกาลนี้ทำให้ในหมู่บ้านเกิดภูมิทัศน์ดินและน้ำ (land-waterscape) ที่พื้นที่หลายส่วนของหมู่บ้านถูกน้ำไหลบ่าเข้าท่วมจนกลายเป็นพื้นที่ที่ Roberts (2015 อ้างถึงใน Middleton and Borin Un, 2018: 26) เรียกว่า สภาพแวดล้อมแบบแทรกคั่นกลางและชั่วคราวชั่วคราว (interstitial and ephemeral environments) อย่างพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมหรือทุ่งหญ้าที่ถูกน้ำท่วมก็กลายเป็นที่อยู่อาศัยของปลาและสัตว์น้ำนานาชนิด ชาวบ้านจะรู้เวลาที่น้ำจะเข้าท่วมพื้นที่เมื่อใด เมื่อน้ำเข้าท่วมถึงพื้นบ้าน พวกเขาจะต่อเสาไม้เพิ่มเพื่อหนีน้ำท่วมและยกส่วนของที่นอนให้หนีพื้นน้ำแทนที่จะโยกย้ายไปอาศัยที่อื่น ประเด็นที่น่าสนใจสำหรับงานชิ้นนี้คือ การอยู่กับน้ำท่วมของผู้คนที่อาศัยอยู่ในที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่ถูกน้ำท่วมเป็นปกตินั้นเป็นความเสี่ยงตามธรรมชาติก็จริง แต่น้ำท่วมหรือน้ำแล้งที่นำไปสู่สภาวะเปราะบางนั้นเป็นเรื่องทางการเมืองและการแย่งชิงเพื่อเข้าถึงและควบคุมทรัพยากร ซึ่งแน่ชัดว่าการเข้าถึงทรัพยากรนั้นถูกจำแนกอย่างแตกต่างตามกลุ่มทางเศรษฐกิจสังคมและอิทธิพลทางการเมือง การที่ชาวประมงในครัวเรือนขนาดเล็กและ

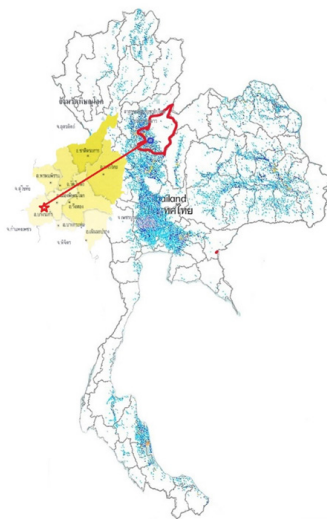
ชาวนาผู้ถือครองที่ดินขนาดเล็กคือผู้ที่เปราะบางต่อน้ำท่วมและน้ำแล้งนั้น เป็นเพราะว่าพวกเขาต้องอำนาจทางการเมืองที่จะไปกำหนดว่าใครที่จะสามารถ หรือไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้ (Middleton and Borin Un, 2018: 38) ถัดจากงานของ Middleton and Borin Un ปรากฏงานของ Stephan (2019) ที่ทำความเข้าใจเรื่องการอยู่กับน้ำท่วมผ่านแบบแผนทาง สังคม-พื้นที่ (socio-spatial patterns) เพราะเรื่องของการจัดการน้ำท่วมไม่ได้ มีแค่มิติด้านพื้นที่เท่านั้น แต่การวิเคราะห์ไปที่การกระทำทางสังคมของผู้คน บนพื้นที่ที่สำคัญ การอยู่กับน้ำท่วมจึงเป็นเรื่องของการกระทำทางสังคมต่อ การบริหารจัดการน้ำท่วม ซึ่ง Stephan เรียกรวมนแนวคิดนี้ภายใต้ชื่อว่า riskscapes งานของ Stephan น่าสนใจตรงที่ว่าในบทที่ 6 ของหนังสือ พยายามจะนำเสนอว่าผู้คนที่ต้องอยู่กับน้ำท่วมนั้นมีความรู้สึก/ความคิดแรก ต่อน้ำท่วมที่หลากหลาย และไม่ใช่จะเป็นความรู้สึก/ความคิดเชิงบวกเสมอไป ซึ่งผลการสัมภาษณ์นั้นสามารถสร้างรหัสต่อน้ำท่วมได้ถึง 12 รหัส เช่น เมื่อ คิดถึงน้ำท่วม สิ่งแรกที่ทำให้สัมภาษณ์นึกถึงคือ กลัว อาหาร สัตว์เลี้ยง มาตรการ ในการป้องกัน ความเคยชิน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ปรากฏในงานหลายชิ้นข้างต้น นั้นมักจะกล่าวถึงการศึกษาปรากฏการณ์น้ำท่วมในพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงตาม ธรรมชาติเสมอ เช่น พื้นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ พื้นที่ราบลุ่มติดกับทะเลสาบ แต่ในบทความชิ้นนี้จะเสนอการใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมในการบริหารจัดการ น้ำท่วมแบบท่วงหน่วงน้ำภายใต้โครงการบางระกำโมเดล ที่ไม่ได้ใช้แนวคิด ดังกล่าวในบริบทของพื้นที่ซึ่งอยู่ติด/ประชิดกับแหล่งน้ำตามธรรมชาติที่น้ำ สามารถท่วมถึง (floodable areas) แต่โครงสร้างของโครงการบางระกำโมเดล ผลิตแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม” เข้ากับหลักการของโครงการ “แก้มลิง (monkey cheeks)” (โปรดดูงานของ Trakuldit, 2018) ที่เป็นการบริหาร จัดการน้ำแบบกำหนดพื้นที่หน่วงน้ำท่วม (flood retention areas) ไว้ในฤดู น้ำหลากเพื่อแก้ไขปัญหา น้ำท่วม และค่อยบริหารจัดการน้ำที่กักเก็บไว้

ออกมาใช้เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง ทั้งนี้ ผู้เขียนจะใช้ข้อเท็จจริงจากภาคสนามที่อำเภอบางระกำซึ่งเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากของกลุ่มแม่น้ำยมมาเกาะทေးแนวคิดอยู่กับน้ำท่วม โดยข้อมูลภาคสนามที่นำมาใช้ในบทความนี้มาจากผู้ให้ข้อมูลคนสำคัญที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ฝั่งขวาและฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมในอำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก และเป็นชาวนาที่เคยปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองหรือเป็นชาวนาที่เคยปลูกข้าวนาปีและทำนาครั้งเดียวต่อปี รวมทั้งสิ้น 32 ท่าน และผู้ให้ข้อมูลที่เป็นชาวนาปลูกข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสง เป็นชาวนาที่อาจทำทั้งนาปีและนาปรังแต่ทำนาอย่างน้อยสองครั้งต่อปี รวมทั้งสิ้น 25 ท่าน ภายใต้การดำเนินการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic research) ระหว่างปี 2559-2561 ซึ่งสอดคล้องกับฤดูกาลเพาะปลูก 59/60 และ 60/61 ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกโดยออกแบบคำถามกึ่งโครงสร้าง (semi-structured interview) และการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม

“อยู่กับน้ำท่วม” แบบชาวนาบางระกำ

อำเภอบางระกำเป็น 1 ใน 9 อำเภอของจังหวัดพิษณุโลก มีที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอบางระกำเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ปัญหาของพื้นที่อำเภอบางระกำคือการขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูร้อนหรือฤดูแล้ง ในขณะที่ในฤดูฝนเกิดน้ำท่วมซ้ำซากแต่ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ เนื่องจากแม่น้ำยมไม่มีเขื่อนกั้นน้ำและกักเก็บน้ำ สาเหตุของน้ำท่วมในพื้นที่อำเภอบางระกำเกิดจากการรับน้ำยมที่หลากจากจังหวัด

ภาพ 2: ภูมิทัศน์น้ำท่วมที่บางระกำ
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

พะเยา แพร่ สุโขทัย อำเภอบางระกำเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากทุกปีก็จริง แต่ไม่ใช่พื้นที่น้ำท่วมถึงแต่เพียงอย่างเดียว เพราะพื้นที่นี้ประสบกับน้ำท่วมสลับกับน้ำแล้งซึ่งเกิดขึ้นโดยเฉลี่ย 6 ครั้งใน 10 ปี

คุณลักษณะเชิงธรรมชาติของแม่น้ำยมที่มีผลต่อการเกิดน้ำท่วมน้ำแล้งนี้ประกอบด้วย หนึ่ง ลักษณะของพื้นที่ ระดับของพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับการเอ่อท่วมของน้ำและการระบายน้ำ พื้นที่สองฝั่งของแม่น้ำยมตั้งแต่ตัวเมืองสุโขทัยจนถึงอำเภอบางระกำมีระดับพื้นดินค่อนข้างต่ำที่อำเภอบางระกำ (เมื่อเทียบกับพื้นที่ราบสูงในช่วงต้นลำน้ำที่จังหวัดพะเยา แพร่) ถือว่าเป็นพื้นที่ลุ่ม เมื่อน้ำท่วมจะท่วมมากและท่วมชั่งเป็นเวลานาน (กลุ่มพิจารณาโครงการส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3, 2547: 2) และ สอง ความจุของลำน้ำ ลักษณะภูมิประเทศบริเวณสองฝั่งของแม่น้ำยมช่วงตอนใต้ของจังหวัดสุโขทัยจนถึงอำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกมีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่ม ความจุของแม่น้ำยมในช่วงนี้อยู่ที่ประมาณ 300.00 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที จึงเป็นเหตุผลว่าทำไมในฤดูฝนที่น้ำเริ่มหลากและเข้าท่วมหลายจังหวัดในลุ่มน้ำยมตอนบนถึงเอ่อเข้าท่วมตัวเมืองจังหวัดสุโขทัยทุกปี พันจากตัวเมืองสุโขทัยลงมาแล้วน้ำยมจะไหลเอ่อเข้าท่วมพื้นที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมน้ำจะไหลบ่าเข้าไปจนถึงคลองเมม คลองบางแก้วแล้วไหลลงสู่แม่น้ำยมที่อำเภอบางระกำ ส่วนทางฝั่งขวาของแม่น้ำมน้ำจะไหลล้นตลิ่งเข้าท่วมทุ่งนาที่ขนานกับแม่น้ำยมแล้วไหลต่อลงไปยังอำเภอบางระกำและอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ต่อไป (กลุ่มพิจารณาโครงการ ส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3, 2547: 2) ดังนั้น ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของแม่น้ำยมจึงมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งยวดต่อการเกิดน้ำท่วมและน้ำแล้งในพื้นที่อำเภอบางระกำ จากลักษณะสัณฐานของแม่น้ำยมข้างต้นจะเห็นว่า เส้นทางแม่น้ำยมนั้นแบ่งพื้นที่อำเภอบางระกำออกเป็นสองฝั่ง คือ พื้นที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมและพื้นที่ฝั่งขวาของแม่น้ำยม พื้นที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมจะถูกขนาบด้วยลำน้ำสามเส้นคือ แม่น้ำยม แม่น้ำยมสายเก่า (หรือที่รู้จักในนามคลองเมม) และแม่น้ำน่าน ดังนั้น พื้นที่ฝั่ง

ข้าวของแม่น้ำยมจะประสบปัญหาน้ำท่วมทุกปี และอยู่ในเขตชลประทาน ในขณะที่พื้นที่ฝั่งขวาของแม่น้ำยมนั้นไม่ใช่พื้นที่ลุ่มต่ำแอ่งกระทะ ประสบปัญหาน้ำแล้งเป็นประจำ และอยู่นอกเขตชลประทาน

จากลักษณะภูมิศาสตร์โดยรวมของอำเภอบางระกำทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องมีวิถีชีวิตอยู่ร่วมกับน้ำมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตาทวด การทำนาซึ่งเป็นวิถีทำกินหลักของชาวบางระกำสะท้อนวิถีชีวิตอยู่กับน้ำท่วมอย่างชัดเจนช่วงก่อนปี พ.ศ. 2512 ที่กรมการข้าวเผยแพร่พันธุ์ข้าวผสมที่ไม่ไวต่อช่วงแสง ออกมานั้น ชาวนาบางระกำทำนาแค่ 1 รอบวงจรการผลิตต่อปี โดยเลือกปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่มีลำต้นสูง และมีลักษณะลอยตามน้ำขึ้น เป็นข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวหน้าน้ำฝนลึก (floating rice and deep water) เช่น ข้าวพันธุ์เหลืองอ่อน เหลืองปลาชิว แม่แปด ฯลฯ⁴ อย่างที่ชาวนาผู้สูงอายุที่เคยใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเล่าว่า “ข้าวส่วนมากจะเป็นไฉ่จำปาทอง ทนน้ำ สูง แล้วก็รองจากพันธุ์นั้น มักข้าวใบสี ก็สูงเหมือนกัน ราคาดี มาเดี๋ยวนี้มันเปลี่ยนแปลงไปหมดแล้ว”

อย่างไรก็ดี ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เป็นพันธุ์ข้าวหนักนั้นให้ผลผลิตแก่ชาวนาไม่สูง เพราะมีระยะการแตกกอที่ยาวนาน โดยเฉพาะข้าวขึ้นน้ำที่ใช้เวลาในระยะแตกกอถึง 3 เดือน ซึ่งการมีระยะเวลาของการแตกกอยาวนานนี้เองที่มีผลทำให้ลำต้นสูง ใบยาว เพราะธาตุอาหารไปหล่อเลี้ยงมาก จนเกิดอาการที่เรียกว่า เฝือใบ ดังนั้นผลผลิตของพันธุ์ข้าวหนักจึงไม่สูง (อานันท์ ผลวัฒน์, 2541: 3) เมื่อกรมการข้าวเผยแพร่พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวต่อช่วงแสง อายุสั้น ชาวนาสามารถเพาะปลูกข้าวได้มากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี และได้ผลผลิตที่มากขึ้น ชาวนาบางระกำจึงเริ่มลดการปลูกข้าวที่ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองและหันมาใช้พันธุ์ข้าวเบามากขึ้น จุดเปลี่ยนแปลงจังหวะชีวิตของชาวนาที่สำคัญที่สุดจึงเริ่มต้นขึ้นเมื่อชาวนาเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวที่ใช้ในการเพาะปลูก ซึ่งการเปลี่ยนแปลงวิธีการเพาะปลูกนี้เป็นไปเพื่อหลีกเลี่ยงความเสียหายจากน้ำท่วมข้าวอีกด้วย ทั้งนี้ หากปีใดน้ำหลากมามากและเข้าท่วมนาข้าวจนหมด ชาวนาก็จะปรับตัวไปทำมาหากินด้วยวิธีอื่นเสริม เช่น การจับปลาขาย นำปลามาทำปลาเกลือ

ปลาแร่ อย่างงานวิจัยของวิทิตา ปิตตังนาโพธิ์ (2555) ที่ชี้ว่าบางระกำเป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำยม มีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก ชาวบางระกำสามารถอยู่กับน้ำได้อย่างถ้อยถ้อยอาศัย วิทิตาเรียกภูมิทัศน์แบบบางระกำว่าเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมเปียกน้ำ (wet landscape) ซึ่งการที่คนบางระกำต้องอยู่ร่วมกับน้ำนี้จึงมีผลต่อการกำหนดวิถีการอยู่ผ่านสถาปัตยกรรมเปียกน้ำ (wet architecture)⁵ และวิถีการทำกินแบบภูมิทัศน์เปียกน้ำผ่านเครื่องมือเครื่องใช้เปียกน้ำ (wet fishery basketries)⁶

ด้วยภูมิทัศน์แบบเปียกน้ำตามคำอธิบายของวิทิตานี้เองที่กำหนดวิถีทำกินแบบคนบางระกำที่จะต้องใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่ถูกน้ำท่วมซ้ำซากให้ได้ ชาวบ้านบางระกำที่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาจึงต้องใช้ประโยชน์จากแม่น้ำยมในฤดูน้ำหลาก-น้ำท่วมซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวนาทำนาไม่ได้ และต้องหารายได้จากการจับปลาและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการประมงน้ำจืด เช่น การทำปลาแดดเดียวหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าปลาเกลือ การทำปลาแร่ น้ำปลา อย่างไรก็ตาม แม้สภาพภูมิศาสตร์ของอำเภอบางระกำที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง จะมีผลในการกำหนดวัฒนธรรมแบบเปียกน้ำและหาปลา แต่งานวิจัยของยีนยง รักเรืองและคณะ (2548) พบว่า วิถีชีวิตดั้งเดิมดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว เป็นความจริงที่ว่าชาวบางระกำนั้นมิใช่วิถีชีวิตความเป็นอยู่กับน้ำท่วม และสามารถปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติเช่นนั้นได้ด้วยการทำประมง แต่ข้อเท็จจริงนั้นได้เปลี่ยนไปเมื่อมีการเกิดขึ้นของสองสิ่งใหญ่ๆ ในพื้นที่คือ *หนึ่ง* การสร้างทางหลวงสาย 117 (นครสวรรค์-พิษณุโลก) เปิดใช้งานในปี 2525 และทางหลวงสาย 1065 (พิษณุโลก-กำแพงเพชร) และ 1281 (บางระกำ-บ่อทอง) เปิดใช้งานในปี 2533-2534 ทำให้ความจำเป็นในการค้าขายข้าวทางเรือหมดไป สอดคล้องกับช่วงเวลาที่ระบุไว้ในงานเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่างของจิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ (2546: 53) ที่อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงเส้นทางขนส่งข้าวทางน้ำมาเป็นทางถนนเริ่มเกิดขึ้นราวๆ ปี พ.ศ. 2525-2526 เมื่อถนนสายนครสวรรค์-พิษณุโลกเปิดให้ใช้งานและเส้นทาง

การค้าทางเรือเริ่มยกเลิกไปเมื่อก่อสร้างเขื่อนในพื้นที่อย่างเขื่อนนเรศวร การสร้างทางหลวงหมายเลข 1065 และสะพานข้ามแม่น้ำยมที่เชื่อมพื้นที่อำเภอบางระกำเข้ากับตัวเมืองจังหวัดพิษณุโลก การเปิดพื้นที่ผ่านถนนทำให้การดำรงชีพแบบเดิมและการผลิตเพื่อยังชีพในครัวเรือนถูกแทนที่ด้วยการผลิตเพื่อค้าขายเชิงพาณิชย์ และการเพิ่มทางเลือกหรือโอกาสในชีวิตที่เปลี่ยนชาวบ้านบางระกำจากการยังชีพด้วยการปลูกข้าวขายหรือจับปลาขาย เป็นการค้าขายสินค้าประเภทอื่น หรือ การออกจากพื้นที่ไปรับจ้างทำงานที่อื่น แทน สอง การสร้างประตูประบายน้ำในคลองบางแก้วในหัวที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำยมในราวปี 2533 เพื่อคอยทดน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้ง ส่งผลกระทบตามมา คือ ระบบนิเวศในลำน้ำยมเปลี่ยนแปลงไป ปลาหายากขึ้น ตั้งแต่มีการสร้างฝายกั้นน้ำในคลองบางแก้ว และ การใช้สารเคมีทางการเกษตรอย่างเข้มข้นในนาข้าวทำให้ปลา ปูนา และสัตว์น้ำเล็กๆ ประเภทอื่นหายไป

สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วคือรูปแบบในการดำรงชีพที่ชาวบ้านไม่ได้สามารถเปลี่ยนอาชีพจากการปลูกข้าวไปหาปลาและได้รายได้อย่างเป็นกอบเป็นกำจากการหาปลาเหมือนอย่างในอดีต ในกรณีของชาวบ้านในพื้นที่อำเภอบางระกำที่ประกอบกิจการแปรรูปประมงน้ำจืดอย่าง การทำปลาร้า ทำน้ำปลา จากปลาสร้อยนั้นก็ได้รับผลกระทบด้วย กล่าวคือ ต้องรับปลาจากแหล่งนอกพื้นที่มาแปรรูปแทน และวิถีชีวิตที่เคยผลิตน้ำปลาเองเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนก็เปลี่ยนไปเป็นการบริโภคน้ำปลาจากตลาดภายนอกแทน (เย็นยง รักเรือง และคณะ, 2548: 57-58) นอกจากการสร้างถนนและประตูประบายน้ำจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวบ้านบางระกำที่ไม่ได้ยึดโยงกับการเป็นชาวประมงหาปลาน้ำจืดในช่วงน้ำท่วมอีกต่อไปแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตของชาวบ้านบางระกำต่อการปรับตัวเพื่อยู่กับน้ำท่วม คือ การเปลี่ยนจากการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เลือกหนา ลำต้นยาวเหมาะกับพื้นที่ลุ่มต้ำน้ำท่วมถึง มาเป็นพันธุ์ข้าวไม่วิวดอช่วงแสงที่เลือกบาง ลำต้นเตี้ย แต่มีคุณสมบัติต้านเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล และมีอายุเก็บเกี่ยวสั้น

เช่น พันธุ์ข้าวพิษณุโลก 72 พิษณุโลก 80 หรือพันธุ์ข้าว กข. 43 ชาวนาไม่ได้ใช้พันธุ์ข้าวประเภทข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวหน้าน้ำฝนลึกเพื่อปรับตัวอยู่กับน้ำท่วมอีกต่อไป แต่ใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นเพื่อเก็บเกี่ยวให้ทันก่อนน้ำเข้าท่วมแทน ทั้งนี้ การเปลี่ยนจากการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปเป็นข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสงที่ชาวนาได้รับการสนับสนุนจากเกษตรอำเภอนี้สอดคล้องกับการก่อสร้างระบบควบคุมการไหลของน้ำและระบบป้องกันน้ำท่วมของชลประทานเพื่อไม่ให้ผลผลิตข้าวแบบใหม่นี้เสียหาย (ภาคเกษม ธงชัย, 2563 :47)

การใช้พันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสง เพราะสามารถเพาะปลูกได้นอกฤดูฝนและมีอายุเก็บเกี่ยวสั้นนี้เองที่เปิดโอกาสให้ชาวนาบางระกำทำนาได้ถึง 3 รอบการผลิตต่อปี การแพร่กระจายการเพาะปลูกข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสงในอำเภอบางระกำส่งผลให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปรังมากขึ้น ประกอบกับการขยายพื้นที่เขตชลประทาน การทำนาโดยอิงกับธรรมชาติจึงถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง เพราะเกิดสิ่งที่เรียกว่าพื้นที่ในเขตชลประทานและพื้นที่นอกเขตชลประทาน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ชลประทานที่ได้รับการจัดสรรน้ำให้แม้แต่ในช่วงฤดูแล้ง ยังเป็นการเพิ่มการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวมากขึ้น ดังนั้น พื้นที่รกร้างว่างเปล่าที่สามารถใช้เป็นที่ลุ่มรับน้ำท่วม (floodplain) จึงเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่เพาะปลูก พื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ และพื้นที่ที่อยู่อาศัยของคนแทน จะเห็นได้ว่าวิถีการผลิตข้าวที่เปลี่ยนแปลงไปนี้มีเป้าหมายเพื่อการค้า เพื่อตอบสนองค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และเพื่อชดเชยหนี้สินจากการลงทุนทำนารอบที่ผ่านมา มากกว่าจะเป็นการปรับวิถีการผลิตเพื่อรับมือกับน้ำท่วม

ด้วยเหตุนี้ โลกทัศน์เรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)” ของชาวนาบางระกำจึงเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ในอดีตชาวนาบางระกำจำเป็นต้องผันวิถีทำกินในนาข้าวไปจับปลาในแม่น้ำในฤดูน้ำหลาก เพราะน้ำท่วมนาข้าวเสียหายสิ้นจนไม่สามารถเพาะปลูกอะไรได้ ทั้งนี้เพราะลักษณะภูมิศาสตร์ของแม่น้ำยมและลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่อำเภอบางระกำกำหนดให้

ผู้คนต้องมีวิถีชีวิตเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม บริบททางสังคมและเศรษฐกิจในปัจจุบัน กำหนดให้ชาวนาไม่สามารถทำนาเพื่อยังชีพในครัวเรือนเพียงอย่างเดียวได้ อีกต่อไป มีหน้าซ้ำจะพบว่าชาวนายังต้องประกอบอาชีพเสริมเพิ่มเติมทั้งใน ฤดูกาลและนอกฤดูกาลเพาะปลูก เช่น เป็นแรงงานรับจ้างฉีดยาฆ่าแมลง เป็นแรงงานรับจ้างก่อสร้าง เป็นต้น ในงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทด้าน ภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อมของ Sjoerd Voogd (2019) ที่ศึกษาเรื่องการรับรู้ต่อ นโยบายหน่วยงานน้ำบางระกำโมเดลในจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดสุโขทัยนั้น ได้เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวนาหมู่บ้านวังไผ่สูง จังหวัดสุโขทัย และ ชาวนาหมู่บ้านย่านใหญ่ จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นสองหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่ โครงการบางระกำโมเดล ได้ข้อมูลน่าสนใจเกี่ยวกับโลกทัศน์ของชาวนาต่อ การอยู่กับน้ำท่วมว่า แม้ว่าชาวนาทั้งหลายจะเกิดและเติบโตในพื้นที่ที่ม่น้ำท่วม ซ้ำซาก จนเรียกว่าเป็นความเคยชินและสามารถปรับตัวจนอยู่ร่วมกับน้ำท่วมได้ แต่ไม่ได้หมายความว่า พวกเขาจะชอบน้ำท่วม ชาวนาบางรายตอบว่า *“พวกเขา กลัวน้ำท่วมเพราะน้ำท่วมจะทำลายผลผลิตของพวกเขา และสุดท้ายพวกเขาก็ต้องจบด้วยการเป็นหนี้”* แม้ว่าชาวนาทั้งหมดจะอธิบายว่าน้ำท่วมเป็นเรื่อง ของธรรมชาติซึ่งพวกเขาก็เติบโตมาในสภาพดังกล่าว แต่ก็มทั้งชาวนาที่ชอบ น้ำท่วมเพราะจะได้ถึงเวลาของการพักทำนา ในขณะที่ชาวนาอีกส่วนกลับไม่ ชอบน้ำท่วมเพราะเป็นอุปสรรคต่อการคมนาคมสัญจร Sjoerd Voogd อธิบาย ว่าชีวิตของชาวนาบางระกำนั้นมีสภาวะทวิภาค ที่ในฤดูน้ำแล้ง ชีวิตด้านหนึ่ง อิงอยู่กับโครงสร้างพื้นฐานทางบก (terrestrial infrastructure) แต่ในฤดูน้ำท่วม ชีวิตอีกด้านหนึ่งอิงอยู่กับโครงสร้างพื้นฐานทางน้ำ (aquatic infrastructure) (Voogd, 2019: 39) อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาก็ไม่สามารถสามารถไปได้ว่า ผู้คน ที่เกิดมาในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากต้องชอบน้ำท่วมเสมอไป

“อยู่กับน้ำท่วม” แบบหนองน้ำเข้านาภายใต้โครงการบางระกำโมเดล

โลกทัศน์ของชาวบางระกำที่มีต่อการอยู่กับน้ำท่วมได้แม้ว่าจะชอบหรือไม่ ชอบก็ตามนี้เองที่เป็นจุดตั้งต้นสำคัญต่อหน่วยงานของรัฐในการใช้โลกทัศน์ และวิถีชีวิตดังกล่าวในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำประเภททุ่ง หนองน้ำในพื้นที่ คำว่า “บางระกำโมเดล” เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวิกฤต อุทกภัยใหญ่ปี พ.ศ. 2554 สมัยที่นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี มีชื่อเต็มว่า โครงการบริหารจัดการน้ำต้นแบบบางระกำโมเดล เป็นโครงการ ที่ดำเนินการบนพื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งขวาของแม่น้ำยม เป็นโครงการที่สำเร็จ เรียบร้อยแล้ว โดยมีระยะเวลาเริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2555-2557 มีเนื้อที่โครงการ ประมาณ 3,500 กว่าไร่ โครงการนี้มีแผนงานเพื่อบรรเทาปัญหาอุทกภัยใน ระยะเร่งด่วนเป็นจำนวน 7 โครงการ บนหลักการที่ว่า “ลดระดับน้ำท่วม ลด ระยะเวลาน้ำท่วม และเก็บน้ำไว้ทำนาหลังน้ำลด” โดยใช้พื้นที่อำเภอบางระกำ เป็นพื้นที่ต้นแบบ โดย 7 โครงการนั้นประกอบด้วย โครงการปรับปรุงประตู ระบายน้ำบางแก้ว โครงการขุดลอกคลองเมม-คลองบางแก้ว โครงการขุดลอก คลองลำโครงการขุดลอกคลองเกตุ โครงการแก้มลิงบึงตะเคี๋ย โครงการ แก้มลิงบึงชี้แร้ง โครงการแก้มลิงบึงระมาณ อย่างไรก็ตาม เมื่อแล้วเสร็จพบว่า พื้นที่ที่ยังถูกน้ำท่วมซ้ำซากนั้นกลับอยู่ที่พื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งซ้ายของ แม่น้ำยม (คนละฝั่งกับพื้นที่ตั้งโครงการ) และแม้ว่าโครงการขุดแก้มลิงบึงตะเคี๋ย บึงชี้แร้ง และบึงระมาณจะแล้วเสร็จ แต่ไม่สามารถเป็นที่รับน้ำจากแม่น้ำยม ล้นตลิ่งได้ เนื่องจากแม่น้ำยมมีระดับต่ำกว่าบึงตะเคี๋ย โดยสรุปก็คือ โครงการ บางระกำโมเดลที่เกิดขึ้นชื่อแรกในปี 2554 หลังอุทกภัยใหญ่นั้นไม่สามารถ บรรเทาแม่น้ำยมท่วมซ้ำซากได้ และไม่สามารถกักเก็บน้ำจากแม่น้ำยมในฤดู น้ำหลากได้อย่างเป็นระบบ

ด้วยเหตุนี้จึงเกิดโครงการใหม่แต่ใช้ชื่อเดิมอย่างโครงการบริหาร จัดการน้ำแบบชุมชนมีส่วนร่วมบางระกำโมเดล หรือโครงการบางระกำโมเดล 60 ขึ้นในปี พ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นโครงการที่ดำเนินการบนพื้นที่อำเภอบางระกำ

ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยม เกิดขึ้นในสมัยที่พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชาเป็นนายกรัฐมนตรี ขอบเขตของโครงการครอบคลุมพื้นที่ 2 จังหวัด 5 อำเภอ 20 ตำบล 93 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลชุมแสงสงคราม ตำบลท่านางงามของอำเภอบางระกำ ตำบลบ้านกร่าง อำเภอเมือง อำเภอวัดโบสถ์ และอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก อำเภอกงไกรลาศ อำเภอสวรรคโลกและอำเภอศรีนคร จังหวัดสุโขทัย คิดเป็นพื้นที่ทั้งหมด 265,041 ไร่ สามารถรองรับน้ำได้ 400 ล้านลูกบาศก์เมตร ต่อมาในปี พ.ศ. 2561 โครงการนี้ได้ขยายขอบเขตพื้นที่ทุ่งนาหนองน้ำเพิ่มเป็น 382,000 ไร่ และสามารถรองรับน้ำเพิ่มเป็น 550 ล้านลูกบาศก์เมตร โครงการบางระกำโมเดลนี้ไม่มีการทำ EIA หรือ ESIA มีเพียงการทำประชาคมตามหมู่บ้านจัดโดยกองทัพบกที่ 3 และ สำนักงานชลประทานที่เข้าไปสร้างความรู้ความเข้าใจกับชาวบ้านถึงวัตถุประสงค์ของโครงการ เนื่องจากพื้นที่ดำเนินโครงการเป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน

โครงการบางระกำโมเดล 2560 เป็นโครงการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำที่สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561- 2580) และสอดคล้องกับแผนแม่บทการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) ในด้านที่ 3 การจัดการน้ำท่วมและอุทกภัยซึ่งมีกลยุทธ์ที่กำกับไว้อย่างชัดเจนว่าจะใช้การจัดการพื้นที่น้ำท่วม/พื้นที่ชะลอน้ำ โดยการพัฒนาแก้มลิง พื้นที่ลุ่มต่ำรับน้ำนอง การพัฒนาอาคารบังคับน้ำและสถานีสูบน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่เฉพาะจุด (สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ, 2561: 44) วัตถุประสงค์หลักของโครงการบางระกำโมเดล 60 คือ การรองรับน้ำในฤดูน้ำหลากของแม่น้ำยมเพื่อลดผลกระทบจากน้ำท่วมที่จะเกิดขึ้นในเขตชุมชนและสถานที่ราชการของจังหวัดสุโขทัย และเพื่อหนองน้ำไม่ให้เกิดผลกระทบจากน้ำท่วมกับพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (โดยเฉพาะกรุงเทพมหานคร – เน้นโดยผู้เขียน) ประหยัดงบประมาณภาครัฐในการให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยด้านการเกษตร ประหยัดงบประมาณในการป้องกันน้ำท่วมที่จะเกิดความเสียหายต่อพื้นที่การเกษตร และส่งเสริมให้เกษตรกรมีรายได้เสริมจากการทำอาชีพประมงซึ่ง

เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ ที่สำคัญคือ เป็นการบริหารจัดการน้ำที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มต่ำ บนฐานของความคิดที่ว่า ชาวนาในทุ่งบางระกำประสบกับภาวะน้ำท่วมซ้ำซากทุกปีและมีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้และสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพได้แม้ประสบกับภาวะน้ำท่วม (โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน, 2560) หลักการของโครงการข้างต้นสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้อำนวยการโครงการชลประทานพิษณุโลก (อดีตผู้อำนวยการโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษายม-น่าน) ที่ปรากฏในงานของ Sjoerd Voogd ซึ่งชี้ชัดเจนว่าวิธีคิดเบื้องหลังการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดลนั้นมีความสัมพันธ์และยืนอยู่บนโลกทัศน์เรื่องการอยู่กับน้ำท่วมได้ของชาวบางระกำ ดังบทสัมภาษณ์ที่ว่า “พื้นที่อำเภอบางระกำถูกเลือกให้เป็นพื้นที่โครงการเพราะพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมซ้ำซากทุกปี น้ำท่วมเป็นส่วนหนึ่งทางวัฒนธรรมของชาวนาในพื้นที่นี้ไปแล้ว” (Voogd, 2019: 34)

“การอยู่กับน้ำท่วม” โดยธรรมชาติของชาวบางระกำถูกนำมาออกแบบให้เป็นการอยู่กับน้ำท่วมโดยหน่วยงานใต้โครงการบางระกำโมเดลบนหลักการสำคัญ คือ หนึ่ง เป็นโครงการประเพณีรับน้ำนองและบริหารจัดการน้ำแบบไม่สร้างสิ่งก่อสร้าง สอง เป็นการบริหารจัดการน้ำที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มต่ำ บนฐานของความคิดที่ว่า ชาวนาในทุ่งบางระกำประสบกับภาวะน้ำท่วมซ้ำซากทุกปีและมีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้และสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพได้แม้ประสบกับภาวะน้ำท่วม สาม เป็นโครงการที่ปรับปรุงดินการเพาะปลูก โดยโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษายมน่านและโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาเขื่อนนเรศวรของกรมชลประทานจะส่งน้ำให้ชาวนาเริ่มเพาะปลูกข้าวตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน เพื่อให้ชาวนาสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ทันก่อนต้นเดือนสิงหาคม รวมระยะเวลาที่ชาวนาสามารถเพาะปลูกข้าวได้ทั้งสิ้น 8 เดือน หลังจากนั้น ชลประทานจะปล่อยน้ำหลากเข้าท่วมทุ่งและกักเก็บไว้เป็นระยะเวลา 4 เดือน (เดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ในช่วง

ระยะเวลา 4 เดือนนั้น พื้นที่จะถูกเปลี่ยนจากทุ่งนาข้าวเป็นทุ่งนาหน่วงน้ำ และในช่วงเวลาดังกล่าว ชาวนาจะผันตัวเองไปเป็นชาวประมงหาปลาในพื้นที่แทน (โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน, 2560)

ปรับเปลี่ยนเพาะปลูก – ปรับเวลาส่งน้ำ:

กลไกการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช่โครงสร้าง

เนื่องจากโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดลเป็นโครงการบริหารจัดการน้ำแบบไม่มีสิ่งก่อสร้างในรูปแบบของเขื่อนหรือฝาย กลไกและเครื่องมือสำคัญในการบริหารจัดการน้ำของโครงการบางระกำโมเดลจึงต้องอาศัยทั้งสิ่งที่เรียกว่า มาตรการแบบหนัก (hard measures) และมาตรการแบบเบา (soft measures) การบริหารจัดการน้ำท่วมน้ำแล้งในพื้นที่นี้ใช้โครงข่ายแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน โครงข่ายน้ำนี้มีความสำคัญในการเชื่อมโยง-ถ่ายโอนน้ำระหว่างแม่น้ำทั้งสองสาย มีอาณาบริเวณครอบคลุมจังหวัดสุโขทัย จังหวัดอุตรดิตถ์และจังหวัดพิษณุโลก โดยอาศัยหลักการพื้นฐานคือ ในช่วงฤดูนาปี-นาปรังจะผันน้ำจากแม่น้ำน่าน ผ่านกลไกสำคัญอย่างเขื่อนสิริกิติ์ โดยมีเขื่อนนเรศวรเป็นตัวทดน้ำโดยการยกระดับน้ำเข้าสู่พื้นที่โครงการ การระบายน้ำจะระบายผ่านคลองสายหลักและคลองส่งน้ำ ส่วนการใช้น้ำในระดับแปลงนาข้าวนั้น ชาวนาจะสูบน้ำเข้าที่นาของตนเอง ส่วนในช่วงปลายฤดูฝนจะรอรับน้ำจากแม่น้ำยม โดยแม่น้ำยมจะถูกผันออกที่ประตูระบายน้ำหาดสะพานจันทร์ ประตูระบายน้ำคลองหกบาท อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย เพื่อเลี้ยงตัวเมืองสุโขทัย หลังจากนั้นจะผันน้ำลงสู่แม่น้ำยมสายเก่า คลองเมม-คลองบางแก้ว และผันน้ำเข้าหนองในทุ่งนาที่อยู่ในเขตโครงการบางระกำโมเดล

ในกรณีของการใช้มาตรแบบหนัก โครงการบางระกำโมเดลจะใช้ประตูระบายน้ำ (water gates) ที่มีอยู่เดิมอย่างประตูระบายน้ำบางแก้วเป็นตัวหลักในการเปิด-ปิดหรือลดบานประตูเพื่อควบคุมการระบายน้ำ นอกจากนี้ยังก่อสร้างประตูระบายน้ำเพิ่มเติมอย่างประตูระบายน้ำท่านางงามเพื่อช่วยกักเก็บน้ำในลำน้ำยม การทำงานของประตูระบายน้ำนี้จะสอดคล้องกับ

ระบบकुคลองสาขาที่ดูแลรับผิดชอบโดยหน่วยงานของกรมชลประทานทั้งหมด นอกจากประตูระบายน้ำและระบบकुคลองสาขาของชลประทานแล้ว มาตรการแบบหนักจะรวมไปถึงการยกถนนในหมู่บ้านหรือถนนที่ตัดผ่าน ท้องนาให้สูงขึ้น ทั้งนี้เพื่อใช้ประโยชน์จากขอบถนนที่สูงขึ้นเสมือนกับเป็น ขอบเขื่อนของท้องนาเพื่อหน่วงน้ำนั่นเอง

ในกรณีของมาตรการแบบเบา คือ มาตรการที่ปรับเปลี่ยนกิจกรรม ของมนุษย์และสังคมเพื่อบรรเทาความเสียหายที่จะเกิดจากน้ำท่วม (Mohit and Sellu, 2013 อ้างใน Voogd, 2019: 50) ซึ่งมาตรการแบบเบาที่ โครงการบางระกำโมเดลนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในการบริหารจัดการน้ำ คือ การปรับปฏิทินเพาะปลูกข้าวและเกี่ยวข้าวและการปรับปฏิทินส่งน้ำ ทั้งนี้ โดยอาศัยว่าพื้นที่ภายใต้โครงการบางระกำโมเดลนั้นอยู่ในเขตพื้นที่ชลประทาน เกษตรกรในพื้นที่จึงต้องปรับจังหวะการเพาะปลูกให้สอดคล้องกับช่วงเวลา ของการส่งน้ำจากชลประทานไปโดยปริยาย ผู้เขียนสรุปการกำหนดเวลาผ่าน ปฏิทินส่งน้ำ-เพาะปลูก-เก็บเกี่ยวของโครงการบางระกำโมเดลดังนี้

กิจกรรม/เวลา	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
เตรียมส่งน้ำเข้าระบบชลประทาน												
ส่งน้ำเพาะปลูกข้าว												
รอบการเพาะปลูก 1												
เก็บเกี่ยวข้าว												
หน่วงน้ำและหาปลา												
ระบายน้ำออกจากทุ่ง												
รอบการเพาะปลูก 2												

ตาราง 1 : ปฏิทินส่งน้ำ-เพาะปลูก-เก็บเกี่ยวของโครงการบางระกำโมเดล
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

จากปฏิทินข้างต้นจะเห็นว่า การกำหนดให้มีการส่งน้ำทำนาในเดือนเมษายน นั้นอาจจะเป็นเรื่องที่ขัดกับจังหวะการทำนาปกติของชาวนา เนื่องจากปกติแล้วชาวนาจะหยุดพักทำนาในช่วงเดือนมีนาคมหรือเดือนเมษายนเนื่องจากเป็นช่วงเดือนที่มีอากาศร้อนจัดและแล้งจัด แต่ทางโครงการปรับปรุงปฏิทินส่งน้ำเพื่อให้ชาวนาเริ่มทำนาในเดือนเมษายน โดยได้รับการจัดสรรโควตาน้ำ 250 ล้านลูกบาศก์เมตรจากเขื่อนสิริกิติ์ ทั้งนี้การกำหนดให้ชาวนาเริ่มปลูกข้าวเร็วกว่าปกตินั้นเพราะต้องการให้ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวให้ทันก่อนวันที่ 15 สิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการปล่อยน้ำเข้าหนองในทุ่งนาตามปฏิทินของโครงการ ในช่วงเวลา 4 เดือน (ระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ของการให้น้ำในนานั้น ผู้เขียนเห็นว่าเป็นลักษณะการจำลองระยะเวลาที่ยาวนานที่สุดที่พื้นที่อำเภอบางระกำเคยประสบอุทกภัย กล่าวคือ พื้นที่อำเภอบางระกำมักเกิดอุทกภัยในช่วงเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายน ชาวบ้านในพื้นที่ก็ปรับตัวปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับสภาวะน้ำท่วมดังกล่าว เช่น การเลื่อนจังหวะเวลาการหว่านข้าวออกไปเมื่อน้ำหลาก และเริ่มหว่านเมล็ดข้าวในวงรอบการเพาะปลูกครั้งต่อไปเมื่อน้ำลด ชาวนาอาจใช้จังหวะนี้ในการหยุดพักผ่อนหรือ ไม่ก็ออกไปรับจ้างทั่วไป ซึ่งช่วงเวลาของการรอคอยน้ำลดนี้จะอยู่ราวๆ 1-2 เดือน ในกรณีที่ปีนั้นมีวิกฤตอุทกภัย ชาวนาอาจต้องหยุดทำนานานถึง 4 เดือน จากข้อมูลสถิติในรอบ 10 ปี (ระหว่างปี 2545-2555) ของสถานีวัดน้ำศูนย์อุทกวิทยาภาคเหนือตอนล่างซึ่งวัดน้ำที่ฝายบางบัว หมู่ที่ 1 บ้านบางบัว ตำบลชุมแสงสงคราม อำเภอบางระกำ พบว่า ระดับที่น้ำในแม่น้ำยมจะเริ่มล้นตลิ่งจะมีค่าระดับวิกฤตที่ +40.500 ม.รทก. ซึ่งในรอบ 10 ปี ข้างต้นพบว่า พื้นที่อำเภอบางระกำประสบภาวะระดับน้ำล้นตลิ่งสูงกว่า +40.500 ม.รทก. ทุกปี แต่มีเพียง 3 ปีที่ระดับน้ำล้นตลิ่งสูงจนเกิดปัญหาอุทกภัยใหญ่นั้นคือ ปี 2545, 2549 และ 2554 ซึ่งปีที่ระดับน้ำล้นตลิ่งสูงที่สุดคือปี 2545 ไม่ใช่ปี 2554 ซึ่งเป็นปีที่เกิดวิกฤตอุทกภัยใหญ่ในสมัยที่นางสาวอิงลักษณ์ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี หากแต่ปี 2554 เป็นปีที่มีระดับน้ำล้นตลิ่งเป็นเวลานานที่สุดคือ 141 วัน (4 เดือนกว่า) (โสภิณญา เกิดสกุล, 2555: 12)

แม้ว่าการกำหนดปฏิทินการเพาะปลูกและการส่งน้ำข้างต้นจะเป็นมาตรการแบบเบา แต่ผลกระทบจากการที่ชาวนาไม่ปรับจังหวะการผลิตให้สอดคล้องกับปฏิทินดังกล่าวนั้นไม่เบาเลย เพราะหากชาวนารายใดที่ดื้อแพ่งไม่ยอมเลื่อนเวลาเพาะปลูกขึ้นในเดือนเมษายน อันทำให้เก็บเกี่ยวข้าวไม่ทันก่อนวันที่ 15 สิงหาคมซึ่งถูกกำหนดให้ทุ่งนาต้องรับน้ำแล้วนั้น ชาวนารายนั้นจะไม่ได้รับค่าชดเชยความเสียหายใด ๆ อย่างไม่ก็ตาม ในเรื่องค่าชดเชยความเสียหายนั้นมีรายละเอียดปลีกย่อยลงไปอีกนั่นคือ โดยหลักการพื้นฐานของโครงการบางระกำโมเดลนั้น ไม่ได้มีการกำหนดอัตราค่าชดเชยความเสียหายต่อเกษตรกรในพื้นที่ที่ต้องรับน้ำเข้าทุ่งนาไว้ เนื่องจากถือว่าเป็นพื้นที่ในขอบเขตของโครงการและทางโครงการได้กำหนดปฏิทินไว้แล้วว่า ในช่วงเวลาระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนนั้นเป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนทุ่งนาข้าวเป็นแก้มลิงรับน้ำ เพราะฉะนั้นชาวนาในพื้นที่ไม่ควรเพาะปลูกข้าว หากพืชผลทางการเกษตรเสียหายในช่วงเวลาระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนที่ถูกกำหนดให้เป็นช่วงแห่งการหน่วงน้ำจึงจะไม่ได้รับการชดเชยค่าเสียหาย ส่วนในกรณีที่พืชผลทางการเกษตรเสียหายก่อนช่วงเวลาหน่วงน้ำ หรือ ก่อนวันที่ 15 สิงหาคม รัฐดำเนินการจ่ายค่าชดเชยให้กับประชาชนที่ได้รับผลกระทบตามระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ.2556 ระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2559 และหลักเกณฑ์วิธีปฏิบัติปลีกย่อยเกี่ยวกับการให้ความช่วยเหลือด้านการเกษตรผู้ประสบภัยพิบัติฉุกเฉิน พ.ศ.2556 ซึ่งระเบียบทั้งสามดังที่กล่าวมาข้างต้นต้องใช้กับผู้ประสบภัยพิบัติที่ขึ้นทะเบียนกับหน่วยงานที่กำกับดูแลเกษตรแต่ละด้านของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ก่อนเกิดภัยพิบัติเท่านั้น หลังจากการรับน้ำเข้าหนองในทุ่งนาข้าวในปี 2560 และชาวนาที่พืชผลทางการเกษตรเสียหายโดยที่ไม่ได้รับการชดเชยใดๆ ได้สะท้อนปัญหาความเดือดร้อนดังกล่าวในปี 2561 หน่วยงานชลประทานในพื้นที่จึงแก้ปัญหาดังกล่าวเบื้องต้นด้วยการเสนอความช่วยเหลือด้วยการจัดสรรเมล็ดพันธุ์ข้าวให้ 5 กิโลกรัมต่อ 1 ไร่

ทดแทนการชดเชยความเสียหายเป็นตัวเงิน หนึ่ง โดยปกติแล้วเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ชาวนาจะต้องใช้ต่อไร่ นั้นจะอยู่ที่ประมาณ 30-35 กิโลกรัมต่อ 1 ไร่

สืบเนื่องจากแนวคิดเบื้องหลังเรื่องการอยู่กับน้ำท่วมของชาวบางระกำ และ การที่ชาวนาบางระกำปรับตัวจากการทำนาไปหาปลาและทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ต่อเนื่องจากประมงน้ำจืดอย่างการทำปลาเกลือ ปลาร้าและน้ำปลา ทำให้ส่วนหนึ่งของการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดล ได้มีข้อเสนอแนะต่อชาวบ้านที่อยู่ในเขตพื้นที่โครงการว่า ในช่วงเวลาของการที่ทุ่งนาถูกเปลี่ยนเป็นทุ่งน้ำระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนนั้น ชาวนาควรเปลี่ยนวิถีทำกินจากการทำนาข้าวเป็นการทำประมง

ในปี 2560 ซึ่งเป็นปีแรกของการหนองน้ำเข้าทุ่ง แม้ว่าจะมีชาวนาหลายรายที่ไม่มีทักษะในการหาปลาและต้องออกไปรับจ้างเพื่อหารายได้แทนการทำนา แต่ก็มีชาวนาอีกหลายรายที่ปรับวิถีทำกินจากการทำนาไปหาปลาในช่วงหนองน้ำ อย่างไรก็ตาม การปรับวิถีทำกินไปสู่การหาปลาทำให้เกิดปัญหาปลาสดล้นตลาด และ ปลาราคาตกต่ำ แม้ชาวนาจะพยายามเปลี่ยนจากการขายปลาสดเป็นปลาเกลือ ราคาก็ยังตกต่ำอยู่ดีเนื่องจากปริมาณสินค้ามีมากกว่าความต้องการของตลาด รายงานการสำรวจของกรมประมงพบว่า ในช่วงหนองน้ำ 4 เดือนนั้น มีปริมาณปลาออกสู่ท้องตลาดมากถึง 1,000 ตัน สิ่งที่ตามมาจากการปรากฏการณ์ปลาล้นตลาดดังกล่าวคือ โครงการบางระกำโมเดลเสนอขอเรียกร้องต่อรัฐบาลในการให้ความช่วยเหลือจัดสรรห้องเย็นแช่ปลาเพื่อชะลอเวลานำปลาไปแปรรูปหรือไปจำหน่ายยังช่วงเวลาอื่น นอกจากการแนะนำให้ชาวนาผันวิถีทำกินจากการทำนาไปหาปลาในช่วงเวลาหนองน้ำ และการขอรับการจัดสรรห้องเย็นแช่ปลาแล้ว โครงการบางระกำโมเดลยังทำงานร่วมกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กรมประมง องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ในการฝึกอบรมชาวบ้านแปรรูปปลาให้อยู่ในรูปของปลาต้ม ปลาร้าก้อน รวมทั้งจัดหาตลาดรับซื้อปลาและปลาแปรรูป เป็นต้น (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 19 กันยายน 2561)

ประเด็นสำคัญที่น่าสนใจก็คือ การหนองน้ำท่วมในนาข้าวนั้นมิได้ทำให้ปริมาณปลาเพิ่มขึ้น ภาพที่ชาวบ้านออกมาหาปลาหลากหลายชนิดในทุ่งนาหนองน้ำนั้นไม่ใช่ปลาที่อยู่ในพื้นที่ตามธรรมชาติ กล่าวคือ ไม่ใช่ปลาที่อาศัยในแม่น้ำยมโดยธรรมชาติ ส่วนหนึ่งของจำนวนปลาในพื้นที่ช่วงหนองน้ำเกิดจากปลาที่หลุดออกจากกระชังเลี้ยงปลาเมื่อน้ำท่วม และส่วนหนึ่งมาจากพิธีปล่อยพันธุ์ปลาเข้าทุ่งหนองน้ำบางระกำที่ดำเนินการในทุกๆ ปีนับตั้งแต่เริ่มดำเนินโครงการในปี 2560 อย่างในกรณีปี 2560 มีการปล่อยกึ่งก้ามกราม 300,000 ตัว ปลาตะเพียนทอง 350,000 ตัว ปลาตะเพียนขาว 100,000 ตัว ปลาสวายขาว 100,000 ตัว ปลาตะโกก 50,000 ตัว ปลาบ้า 50,000 ตัว ปลากระแห 50,000 ตัว ปลาหมอตาล 100,000 ตัว ปลาเค็มขาว 50 ตัวลงพื้นที่ทุ่งหนองน้ำที่มีพื้นที่ติดต่อกันสามอำเภอ (อำเภอมืองพิษณุโลก อำเภอบางระกำ และอำเภ�푼นพรหมพิราม รวมประมาณ 50,000 ไร่) ที่หน้าวัดบ้านแม่ระหัน ตำบลบ้านกร่าง อำเภอมืองพิษณุโลก หรือภายในกรณีปี 2561 ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก สนับสนุนพันธุ์สัตว์น้ำ จำนวน 1,000,000 ตัว แบ่งเป็นพันธุ์ปลา 750,000 ตัว และพันธุ์กึ่งก้ามกราม จำนวน 250,000 ตัว (ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก, 28 กันยายน 2561) ในส่วนของการปรับอาชีพให้ชาวนากลายเป็นชาวประมงนี้ถูกสนับสนุนอย่างเป็นรูปธรรมจากศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืด สำนักงานประมงจังหวัดพิษณุโลก ในปี 2562 ศูนย์วิจัยฯ เพิ่มจำนวนพันธุ์ปลาที่ปล่อยจาก 1,000,000 ตัวเป็น 14,576,000 ตัว และกระจายจุดปล่อยพันธุ์ปลาจากแค่ที่หน้าวัดบ้านแม่ระหัน เป็นที่ทุ่งจิกเอนตอนบนและทุ่งจิกเอนตอนล่าง ตำบลบ้านใหม่สุขเกษม อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย ที่บึงระดิก ตำบลวังวน อำเภ�푼นพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก และที่บึงมูล ตำบลดงเดือย อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย

โดยสรุปแล้ว โครงการบางระกำโมเดลใช้พื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมซ้ำซากระหว่างแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านเป็นพื้นที่หนองน้ำไว้อย่างน้อย 4 เดือนเพื่อชะลอมวลน้ำที่จะไหลหลากเข้าท่วมพื้นที่เศรษฐกิจในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง

ด้วยกลไกการบริหารจัดการน้ำท่วมทั้งแบบที่ใช้โครงสร้างอย่างประตูลอยน้ำ และแบบที่ไม่ใช้โครงสร้างอย่างปฏิทินเพาะปลูกและสงน้ำ แม้จะมีการก่อสร้าง ประตูลอยน้ำเพิ่มนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 เช่น ประตูลอยน้ำท่าทางงาม จังหวัดพิษณุโลก แต่กลไกหลักของโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่งน้ำ กลับอยู่ที่การปรับจังหวะการผลิตของชาวนาในพื้นที่ให้สอดคล้องกับปฏิทิน การเพาะปลูกและการสงน้ำ เพื่อเป้าหมายที่สำคัญปลายทางนั่นก็คือ การใช้ ทุ่งนาของชาวนาที่กำหนดให้เก็บเกี่ยวให้แล้วเสร็จเพื่อรับมลน้ำเข้าทุ่งนาใน วันที่ 15 สิงหาคมนั่นเอง

ในน้ำมีปลา แต่ในนามีน้ำ: กะเทาะแนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม”

แก่นทางความคิดแบบอยู่กับน้ำท่วม หรือ Living with floods ที่ อยู่เบื้องหลังโครงการบางระกำโมเดลนี้มีรายละเอียดที่แตกต่างไปจากข้อเสนอในงานศึกษาหลายชิ้น (Cuny, 1991; DiGregorio and Huynh Can Van, 2012; Holling, 1996; Liao, 2012; Middleton and Un Borin, 2018; Mishra, 2001; Stephan, 2019) ที่การอยู่กับน้ำท่วมนั้นหมายถึง การที่ผู้คนปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติให้ได้ ผู้เขียนพยายามกะเทาะ การอยู่กับน้ำท่วมแบบบางระกำโมเดลว่ามีร่องรอยความคิดสำคัญ ดังนี้ หนึ่ง พื้นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากอยู่แล้ว ในช่วงฤดูฝน ผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้สามารถปรับตัวและอยู่กับน้ำท่วมได้ ตามธรรมชาติ ดังนั้น โครงการจึงกำหนดให้มีการหน่งน้ำไว้ในทุ่งนา เสมือนว่า เป็นการจำลองน้ำท่วมในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากทุกปีอยู่แล้ว สอง หากกลับไป ดูสถิติแม่น้ำยมล้นตลิ่งจากสถานีวัดน้ำศูนย์อุทกวิทยาภาคเหนือตอนล่าง วัดที่ฝายบางบัว หมู่ที่ 1 บ้านบางบัว ตำบลชุมแสงสงคราม อำเภอบางระกำ จะพบว่า แม่น้ำยมจะเริ่มมีระดับที่สูงจนถึงล้นตลิ่งในช่วงปลายเดือนสิงหาคม และจะคงระดับน้ำล้นตลิ่งเช่นนั้นอย่างต่ำในช่วง 1 เดือนแต่ไม่เกิน 3 เดือน มีเพียงแค่ในปี พ.ศ. 2554 ที่ประเทศไทยเกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ อำเภอบางระกำ

เผชิญกับช่วงเวลาของน้ำท่วมที่นานที่สุด คือ 141 วัน (หรือประมาณ 4 เดือนกว่า) ดังนั้น โครงการจึงออกแบบช่วงเวลาของการหน่วงน้ำไว้ที่ 4 เดือน (ระหว่าง สิงหาคมถึงพฤศจิกายน) ซึ่งความเป็นจริงแล้วหากปล่อยให้ น้ำเข้าท่วมและไหลออกจากพื้นที่เองตามธรรมชาตินั้นจะใช้เวลาไม่ถึง 4 เดือน ส่วน พื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากนี้ทำให้ผู้คนมีวิธีการผลิตแบบชาวนา-ชาวประมงในตัวเอง ดังนั้น โครงการจึงออกแบบวิธีการเพิ่มจำนวนปลาในพื้นที่ด้วยการปล่อยจำนวนพันธุ์ปลานับสิบล้านตัวในช่วงหน่วงน้ำ 4 เดือน สี่ น้ำแล้งคืออุปสรรคต่อชาวนาบางระกำไม่ต่างจากน้ำท่วม เพราะน้ำแล้งจะทำให้เกิดต้นทุนการผลิตจากค่าน้ำมันหรือค่าไฟฟ้าจากเครื่องสูบน้ำที่มากขึ้น ดังนั้น โครงการจึงออกแบบช่วงเวลาของการส่งน้ำเข้าสู่ระบบคลองเพื่อให้ชาวนาได้เริ่มทำนาในช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายนซึ่งเป็นช่วงที่ร้อนและแล้งด้วยการกำหนดโควตาการจัดสรรน้ำจากเขื่อนสิริกิติ์และเขื่อนนเรศวร ห้า สิ่งที่ชาวนาจะกังวลที่สุดต่อเรื่องน้ำท่วม คือ พวกเขาจะเก็บเกี่ยวข้าวไม่ทันน้ำท่วม ความกังวลเช่นนี้เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนวิธีการเพาะปลูกจากการใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเป็นพันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสง ดังนั้น โครงการจึงกำหนดช่วงเวลาของการปล่อยน้ำเข้าทุ่งนาชัดเจนในวันที่ 15 สิงหาคม เพื่อเป็นเหตุหมดยให้ชาวนาอุ่นใจว่านาข้าวของพวกเขาจะไม่ถูกน้ำท่วมถ้าพวกเขาเก็บเกี่ยวผลผลิตไปแล้วเสร็จก่อนวันดังกล่าว

อย่างไรก็ดี การต้อง “อยู่กับน้ำท่วม” ที่ไม่ได้เกิดจากธรรมชาติ แม้จะอาศัยลักษณะทางกายภาพของพื้นที่และอาศัยวิถีชีวิตดั้งเดิมนั้นส่งผลกระทบต่อชีวิตของคนที่แตกต่างกันซึ่งกันและกันจากการที่ชาวบ้านเคยอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติ โดยสรุปดังนี้

หนึ่ง การหน่วงน้ำในพื้นที่โครงการตามปฏิทินถึง 4 เดือน (ระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ทำให้ชาวนาต้องอยู่กับน้ำท่วมนานกว่าปกติ เพราะโดยปกติแล้วน้ำที่ท่วมอำเภอบางระกำซ้ำซากทุกปีนั้นจะอยู่ในพื้นที่อำเภอบางระกำไม่เกิน 2 เดือน น้ำที่ท่วมจากการหน่วงน้ำโดยใช้ประตูระบายน้ำ

เป็นกลไกกักเก็บน้ำนี้ ทำให้น้ำที่ถูกหน่วงในพื้นที่ไม่เหมือนกับลักษณะของน้ำท่วมโดยธรรมชาติที่ไหลมาอย่างรวดเร็วและไหลไปอย่างรวดเร็ว สิ่งที่ชาวบ้านอาจจะต้องเผชิญต่อไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้คือ โรคระบาดอันเกิดจากการอยู่กับน้ำที่สกปรกจากการขับถ่ายของเสียลงน้ำและสัตว์มีพิษที่หนีน้ำ เช่น งู เป็นต้น

สอง ผู้คนในพื้นที่ประสบกับปัญหาทางสาธารณสุข กระบวนการเดินทางในชีวิตประจำวัน เช่น การเดินทางไปโรงเรียน ไปโรงพยาบาล ไปทำงาน ไม่สามารถใช้รถยนต์หรือรถจักรยานยนต์ได้ ต้องเปลี่ยนมาใช้เรือ ซึ่งมีค่าใช้จ่ายตามมาไม่ว่าจะเป็นค่าซื้อเรือ หรือ ค่าเช่าเรือ เป็นต้น บ้านที่มีรถยนต์ส่วนตัวต้องจอดรถทิ้งไว้ริมทางหลวงและใช้เรือสัญจรเข้าหมู่บ้าน ชาวบ้านที่มีบ้านชั้นเดียวต้องอพยพไปอาศัยบนถนนชั่วคราวในเต็นท์ผ้าใบที่ทางเทศบาลจัดหาให้

ภาพ 3: การสัญจรถูกตัดขาดในหมู่บ้านวังกุ่มช่วงหนองน้ำปีแรก
ของโครงการบางระกำโมเดล
ที่มา: โดยผู้เขียน (2560)

สาม ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นไม่ได้มีแค่ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพหาปลาและชาวบ้านที่ทำนาเท่านั้น แต่ยังมีชาวบ้านที่ประกอบอาชีพอื่นๆ อีก ไม่ว่าจะเป็น การทำกระชังปลา รับจ้างก่อสร้าง รับจ้างทั่วไป ค้าขาย ฯลฯ การให้คำแนะนำว่าเมื่อทุ่งนาข้าวถูกเปลี่ยนเป็นทุ่งน้ำ ชาวนาไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้ก็ควรใช้พื้นที่ทุ่งน้ำนั้นหาปลาเสีย จึงเป็นฐานคิดที่ละเอียดข้อเท็จจริงที่ว่ายังมีชาวบ้านในพื้นที่ที่ประกอบอาชีพอื่นๆ อีกมากมายที่ไม่ใช่ชาวนาและชาวประมง และไม่มีแม้แต่ทักษะการหาปลา

สี่ แม้แต่ชาวบ้านที่มีอาชีพหาปลาเป็นหลักก็ยังมีปัญหาในการหาปลาในช่วงหนองน้ำ โดยปกติแล้วชาวบ้านที่หาปลาในหมู่ที่ 15 บ้านวังกุ่ม และหมู่ที่ 18 บ้านศรีมงคล อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกจะใช้วิธีการลงตาข่ายหาปลา จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่มีอาชีพหาปลาเป็นหลักพบว่า การหาปลาในแม่น้ำและในทุ่งนาตามฤดูกาลปกตินั้นแตกต่างจากการหาปลาในแม่น้ำและในทุ่งนาที่ระดับน้ำถูกกำหนดโดยการบริหารจัดการน้ำ กล่าวคือ ในเวลาปกติ คนหาปลาจะรู้จังหวะน้ำขึ้นน้ำลงโดยธรรมชาติ จะรู้ว่าจะเจอปลาชนิดใดในทีใด ในระดับน้ำเท่าใด ดังนั้นพวกเขาจะรู้ว่าควรนำเครื่องมือหาปลาไปวางไปที่ไหน และในช่วงเวลาไหน ยกตัวอย่างเช่น ธรรมชาติของปลา กลางวันจะลงน้ำลึก กลางคืนจะขึ้นตื้นเพื่อหากิน ซึ่งแตกต่างจากจังหวะการระบายน้ำเข้าพื้นที่ภายใต้โครงการ เพราะคนหาปลา (โดยเฉพาะคนหาปลาที่อยู่ไกลออกไปจากแถวประตูระบายน้ำบางแก้ว) มักจะไม่ทราบช่วงเวลา ระดับ ความเร็ว ความแรงของน้ำ เมื่อไม่ทราบระดับและความแรงของน้ำก็ไม่ทราบจังหวะของปลา ดังที่คนหาปลาของหมู่ที่ 18 บ้านศรีมงคลกล่าวว่า “ผมว่าผมคงตรงนี้ว่าตื่นพอแล้ว พอระบายน้ำมาอีก จากที่ว่าตื่นแล้วก็ไม่ตื่นซะแล้ว” (สัมภาษณ์คนหาปลาบ้านศรีมงคล) นอกจากนี้ ผู้เขียนยังพบข้อมูลว่า การระบายน้ำเข้าท่วมทุ่งนานั้นไม่ได้แปลว่าจะมีปลามากจนทำให้ชาวบ้านหาปลาได้ดีทุกวัน ช่วงเวลาที่ชาวบ้านจะหาปลาได้ดีที่สุดนั้นคือช่วงที่กรมชลประทานระบายน้ำเข้าพื้นที่ ซึ่งจะกินระยะเวลาประมาณ 15 วัน หลังจากนั้นเมื่อกระแส

นิ่งแล้ว จะหาปลาได้ยากขึ้น และจะหาปลาได้ดีอีกช่วงเวลาหนึ่งคือช่วงที่น้ำกำลังลด การที่เจ้าหน้าที่รัฐที่ปฏิบัติการภายใต้โครงการบางระกำโมเดลเห็นภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านบริเวณประตูระบายน้ำที่สามารถหาปลาได้นั้น จึงเป็นเรื่องที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับชาวบ้านที่หาปลาจริงๆ ตามแหล่งน้ำในหมู่บ้าน หรือ ตามชายป่า

ห้ว ชาวบ้านที่ออกมาหาปลาหลายท่านแสดงความคิดเห็นว่า การออกมาหาปลาในช่วงน้ำท่วมไม่ได้แปลว่าพวกเขาชอบหาปลาหรือชอบรับประทานปลา แต่เป็นเพราะพวกเขาจำเป็นต้องหาเลี้ยงชีพให้อยู่รอด หลายครั้งที่ออกมาหาปลาเพราะไม่มีอะไรทำและเป็นการแก้เครียด การออกมาหาปลาจึงไม่ใช่เครื่องหมายของความพอใจในสภาพดังกล่าว ฉะนั้นการได้หาปลาหรือหาปลาได้จึงไม่สามารถสามัญการได้เลยว่าการยังชีพด้วยการหาปลาจะมาแทนที่การยังชีพด้วยการทำนาข้าวได้ หรือ การหาปลาได้จะแสดงถึงการอยู่ดีกินดีเสมอไป ดังที่คุณป้าท่านหนึ่งที่ต้องหยุดอาชีพปลูกผักสวนครัวส่งตลาดมาทำปลาเกลือกล่าวว่า “ก็เหมือนคนกรุงเทพ ทุกอย่างเราต้องใช้เงินซื้อหมดนะ และใครล่ะจะกินปลาได้ทุกวัน”

หกด การปรับเปลี่ยนพื้นที่เพาะปลูกที่กำหนดช่วงเวลาหน่วงน้ำในนาข้าวถึง 4 เดือนนั้นมองข้ามมิติทางเศรษฐกิจและสังคมที่ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วที่ชาวนาในพื้นที่นั้นเริ่มต้นวงจรการเพาะปลูกจากการกู้หนี้ยืมสิน การนำน้ำเข้าท่วมทุ่งนา 4 เดือน เท่ากับว่าชาวนาต้องหยุดการเพาะปลูกถึง 1 รอบการผลิต และการที่ไม่สามารถนำเงินที่ได้จากการเก็บเกี่ยวผลผลิตไปจ่ายดอกเบี้ยในรอบการผลิตครั้งก่อนนั้นทำให้ชาวนายิ่งมีหนี้สินมากขึ้น ความหวังที่จะลืมตาอ้าปากได้จึงดูเหมือนริบหรี่มากกว่าก่อนการมีโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดล นอกจากจะไม่มีเงินไปจ่ายดอกเบี้ยในรอบการผลิตครั้งก่อนแล้ว ยังไม่มีเงินทุนเพาะปลูกสำหรับการผลิตรอบต่อไปอีกด้วย กรอบปฏิบัติการเพาะปลูกที่กำหนดช่วงเวลาของการหน่วงน้ำ นอกจากจะทำให้ชาวนาไม่สามารถทำนาได้แล้ว ยังกระทบต่อวิถีชีวิตของคนอาชีพอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

กับการทำนาอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นคนรับจ้างไถดิน ทำเทือก คนรับจ้างหว่านข้าว คนรับจ้างฉีดยา คนรับจ้างหว่านปุ๋ย ฯลฯ ซึ่งคนที่ประกอบอาชีพเหล่านี้ไม่มีเงินเดือนประจำ การมีรายได้ยังชีพนั้นเป็นลักษณะหาเช้ากินค่ำวันต่อวัน เมื่อน้ำท่วมที่นาและท่วมตัดทางสัญจรจึงเหมือนตัดทางทำมาหากินไปด้วย ดังที่ชาวบ้านหลายท่านแสดงความคิดเห็นไปในทางเดียวกันว่า “พูดแบบผู้มีเงินเดือน เขาทำไม่ทำเขาก็มีกิน เราไม่ทำสักวันจะเอาอะไรกิน”

เจ็ด ในพื้นที่นาที่ถูกหน่วงน้ำท่วมนั้น มีประชาชนเสียชีวิตจากการจมน้ำทุกปี ซึ่งมีทั้งเด็กที่ลงไปเล่นน้ำ และชาวบ้านที่หาปลา ทั้งนี้เป็นเพราะน้ำท่วมในนานั้นแตกต่างจากน้ำในแม่น้ำ แม้ชาวบ้านในพื้นที่จะคุ้นเคยกับพื้นที่และแม่น้ำยม แต่ไม่เชื่อว่าพวกเขาจะคุ้นเคยกับน้ำที่หน่วงเข้านา การไม่อาจคำนวณระดับความลึกที่แน่นอน (เนื่องจากระดับพื้นที่นาแต่ละแปลงไม่เท่ากัน และขอบถนนก็สูงกว่าพื้นนา) หรือกระแสน้ำที่ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ พบว่า มีประชาชนเสียชีวิตจากการจมน้ำในนาทุกปี ผู้เขียนเคยบันทึกไว้ในบันทึกภาคสนามว่า “23 ตุลาคม 2560 พบผู้เสียชีวิตจากการช่วยบุตรชายลงเล่นน้ำท่วมในหมู่ 14 บ้านไร่กลาง ตำบลบางระกำ 24 ตุลาคม 2560 พบผู้เสียชีวิตจากการจมน้ำท่วม เพราะลงตาข่ายหาปลาในหมู่ 11 บ้านบึงคัด ตำบลบางระกำ” ซึ่งความสูญเสียต่อชีวิตและทรัพย์สินอันเนื่องมาจากการจมน้ำในพื้นที่นาข้าวที่ถูกหน่วงน้ำนั้นยังคงเกิดขึ้นล่าสุดในวันที่ 6 ตุลาคม 2567 หน่วยกู้ภัยในพื้นที่รับแจ้งเหตุเด็กจมน้ำบ้านท่านางงาม อำเภอบางระกำ และพบศพในวันที่ 7 ตุลาคม 2567 (สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก, 2567)

แปด ราคาขายข้าวของชาวนาในพื้นที่ตกต่ำ เป็นผลมาจากความขึ้นการที่ทุ่งนาของชาวนาบางระกำต้องรับน้ำท่วมทำให้พวกเขาไม่มีพื้นที่และไม่มีเวลาตากข้าว ทั้งที่ความเป็นจริงแล้วการตากข้าวจนแห้งดีนั้นจะช่วยตัดปัญหาเรื่องการกดราคาขายข้าวจากพ่อค้าด้วยข้ออ้างเรื่องความชื้นในข้าว นอกจากชาวนาจะต้องขายข้าวที่มีความชื้นสูงแล้ว บางรายยังต้องตัดสินใจ

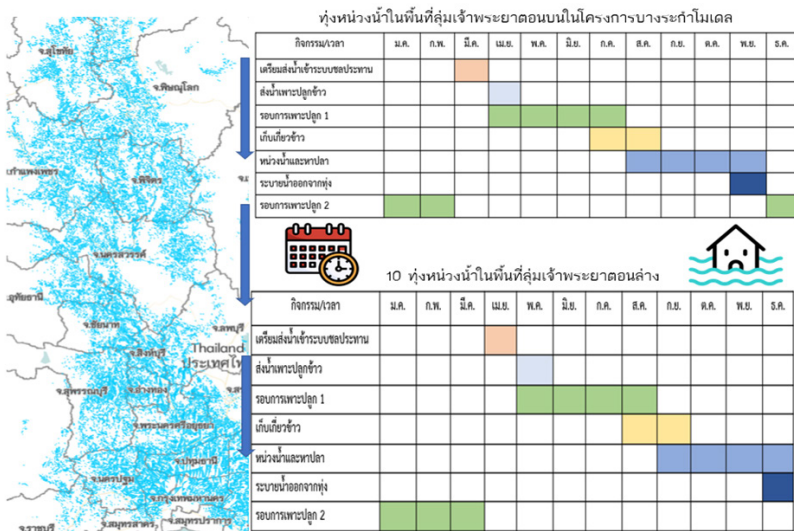
เกี่ยวข้าวสดขายทันทีก่อนที่จะถูกปล่อยเข้าหนองในพื้นที่ ซึ่งข้าวเกี่ยวสดขายจะถูกตีราคาต่ำได้ง่ายมากเพราะการสีข้าวที่ยังแห้งไม่ดินั้นจะเหม็นอับและป็นเหมือนแป้ง ผู้เขียนเคยบันทึกไว้ในบันทึกภาคสนามว่า “7 กรกฎาคม 2560 ชาวนาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดล 60 เริ่มเร่งเกี่ยวข้าวหน้าท่วม (ไม่ชัดเจนว่าหน้าท่วมที่มาจากน้ำฝนหรือหน้าท่วมจากการบริหารจัดการน้ำของโครงการบางระกำโมเดล 60) อย่างไรก็ดี ราคาข้าวในช่วงต้นเดือนกรกฎาคมอยู่ที่ประมาณ 5,900-6,300 บาทต่อตัน ในกรณีที่ขายข้าวเขียวสดราคาอยู่ที่ 2,000-3,000 บาทต่อตัน” ซึ่งสถานการณ์ที่ชาวนาในพื้นที่รับน้ำขายข้าวได้ราคาไม่ดีเพราะความชื้นสูงนี้เป็นข้อเท็จจริงที่ยังคงพบเห็นอยู่ในปัจจุบัน

นอกจากโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหนองน้ำจะส่งผลกระทบต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้คนในพื้นที่โครงการดังที่ได้เสนอไปข้างต้นแล้ว ผู้เขียนเห็นว่าจวบจนปัจจุบันยังมีประเด็นปัญหาสำคัญที่รัฐควรถอดบทเรียนและย้อนพินิจอีกครั้งถึงความเป็นธรรมในการรับภาระสาธารณะ ประเด็นแรก คือ การไม่มีแนวทางในการเยียวยา/ชดเชยความเสียหายที่เกิดแก่ชาวบ้านในพื้นที่หนองน้ำภายใต้โครงการ แท้จริงแล้วการอยู่กับน้ำท่วมได้ของชาวบ้านบางระกำเป็นเพราะพวกเขาเกิดและมีชีวิตอยู่ที่นั่นจึงจำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม แต่มีใช้เหตุผลที่รัฐควรไปกำหนดให้พื้นที่ดังกล่าวต้องกลายเป็นพื้นที่รับน้ำและหนองน้ำ เพราะนอกจากโครงการจะมีได้แก้ไขปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากให้แก่ชาวบ้านบางระกำแล้ว ยังเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงความไม่เสมอภาคในการรับภาระสาธารณะของแต่ละพื้นที่อีกด้วย ประเด็นที่สอง คือ การขยายพื้นที่โครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหนองน้ำต่างๆ ที่ยังไม่มีแนวทางในการเยียวยาอย่างเป็นรูปธรรม จะเห็นว่าการใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมดังกล่าวมิได้ถูกนำไปปรับใช้กับโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหนองน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำแม่น้ำยมในจังหวัดสุโขทัยและจังหวัดพิษณุโลกเท่านั้น แต่การดำเนินโครงการดังกล่าวอย่างมีความสัมพันธ์อย่างแยกกันไม่ออกกับโครงการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดพิษณุโลกลงมา ซึ่งผู้เขียนอาจแบ่งพื้นที่แกล้งบริหาร

จัดการน้ำออกเป็นสองพื้นที่ใหญ่ๆ คือ แก้มลิงตอนบนนครสวรรค์กับแก้มลิงตอนล่างนครสวรรค์ ในส่วนของพื้นที่แก้มลิงรับน้ำตอนบนนครสวรรค์ประกอบด้วยแก้มลิงทุ่งทะเลหลวง จังหวัดสุโขทัย แก้มลิงทุ่งบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก แก้มลิงบึงบอระเพ็ด-ชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ ในส่วนของแก้มลิงในพื้นที่ตอนล่างนครสวรรค์นั้นประกอบด้วย 12 ทุ่งหลัก แบ่งเป็นทุ่งรับน้ำ 10 ทุ่ง ได้แก่ ทุ่งเชียงราก จังหวัดสิงห์บุรี ทุ่งฝั่งซ้าย คลองชัยนาท-ป่าสัก ทุ่งท่าวัง จังหวัดลพบุรี ทุ่งบางกุ่ม ทุ่งบางกุ้ง ทุ่งป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ทุ่งผักไห่ ทุ่งเจ้าเจ็ด ทุ่งโพธิ์พระยา ทุ่งบางบาล-บ้านแพน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (โปรดดูงานของคมลักษณ์ ไชยยะ, 2566 และ งานของอาทิตย์ ภูบุญคง, 2566) และทุ่งรับน้ำผ่าน 2 ทุ่ง ได้แก่ ทุ่งพระยาบรรลือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รับน้ำต่อจากทุ่งเจ้าเจ็ดและผันน้ำออกทางฝั่งตะวันตกทางจังหวัดนครปฐม) และ ทุ่งรังสิตใต้ จังหวัดปทุมธานี (รับน้ำผ่านและผันน้ำออกทางฝั่งตะวันออกทางจังหวัดฉะเชิงเทรา)

ทุ่งหรือพื้นที่รับน้ำทั้งหมดตั้งแต่ตอนบนของจังหวัดนครสวรรค์จบจนถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาต่างก็มีหน้าที่ตามที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ตักยอดน้ำ” เพื่อลดปัญหาการเกิดอุทกภัยในเขตพื้นที่เศรษฐกิจและศูนย์กลางทางการเมืองที่สำคัญอย่างกรุงเทพมหานคร ดังนั้น ความสามารถในการจูนน้ำและระบายของแต่ละโครงการแก้มลิงจึงทำหน้าที่สัมพันธ์กัน ถ้าแก้มลิงในพื้นที่ตอนบนสามารถตักยอดน้ำได้มากก็เท่ากับเป็นการลดมวลน้ำที่จะไหลลงสู่ทุ่งลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่างได้มากเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ กลไกสำคัญอย่างการปรับปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำ เพื่อกำกับเวลาการเริ่มเพาะปลูก-เก็บเกี่ยว-หว่านน้ำไว้-ปล่อยน้ำออก จึงถูกนำมาใช้ทั้งในพื้นที่แก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนบนและพื้นที่แก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง หากเราลองเอาปฏิทินที่ถูกปรับใช้ทั้งสองพื้นที่มาวางต่อกันจะพบว่า มีการกำหนดเวลาให้เหลื่อมกันเพื่อให้สอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำและระยะเวลาการไหลของน้ำจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

ในส่วนของแก้มลิงกลุ่มเจ้าพระยาตอนบน มีกำหนดการส่งน้ำเข้าระบบชลประทานในเดือนมีนาคม ขาวนาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดลในจังหวัดสุโขทัยและพิษณุโลกเริ่มเพาะปลูกในวันที่ 1 เมษายน ต่อมาระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคมจะกักเก็บน้ำเข้าท่วมพื้นที่นาข้าว และขาวนาต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จก่อนวันที่ 15 สิงหาคมนั้น หลังจากนั้นระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนจะรับน้ำหลากจากแม่น้ำยมเข้าท่วมในทุ่งนาข้าว ในส่วนของแก้มลิงกลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง มีการกำหนดการส่งน้ำเข้าระบบชลประทานในเดือนเมษายนเพื่อให้ขาวนาเริ่มทำนาในเดือนพฤษภาคม และขาวนาต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จก่อนวันที่ 15 กันยายน เพื่อที่แก้มลิงนี้จะได้หน่วงน้ำในระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนธันวาคม

ภาพ 4: ปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำในพื้นที่กลุ่มเจ้าพระยาตอนบน
ในลักษณะเหลื่อมเวลากับพื้นที่กลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง
สอดคล้องกับทิศทางและระยะเวลาการไหลของน้ำจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

จากอุทกภัยภาคเหนือในช่วงปลายฝนปี พ.ศ. 2567 ที่ผ่านมานี้จะเห็นชัดเจนมากกว่าทุ่งบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกจะเป็นทุ่งแรกที่รับมลน้ำจากจังหวัดสุโขทัยประมาณ 571 ล้านลูกบาศก์เมตรเข้าหนองไผ่ในพื้นที่ 212,588 ไร่ โดยหลักการของโครงการบางระกำโมเดลแล้ว แก้มลิงในพื้นที่จะมีศักยภาพในการหน่วงน้ำประมาณ 550 ล้านลูกบาศก์เมตร ดังนั้น เมื่อไม่สามารถตัดยอดน้ำได้ทั้งหมด มลน้ำที่เหลือจึงต้องถูกหน่วงไว้อีกครั้งใน 10 ทุ่งแห่งพื้นที่ลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านในพื้นที่ที่หน่วงน้ำตั้งแต่แก้มลิงตอนบนนครสวรรค์จนถึงแก้มลิงตอนล่างนครสวรรค์ จึงต้องอยู่กับน้ำท่วมอย่างเสียสละกันถ้วนหน้า ซึ่งความหนักเบาในการะของการต้องอยู่กับน้ำท่วมนี้ขึ้นอยู่กับว่าชาวบ้านนั้นอาศัยอยู่ในพื้นที่ทุ่งใด พื้นที่มีขนาดเท่าไร และถูกกำหนดให้มีศักยภาพในการรับน้ำไว้กี่ล้านลูกบาศก์เมตร ดังนี้ ทุ่งบางกุ่มมีศักยภาพรับน้ำ 130 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งบางกุ้งมีศักยภาพรับน้ำ 27 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งป่าโมกมีศักยภาพรับน้ำ 50 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งผักไห่มีศักยภาพรับน้ำ 200 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งบางบาล-บ้านแพนมีศักยภาพรับน้ำ 107 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งเจ้าเจ็ดมีศักยภาพรับน้ำ 560 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งท่าวังมีศักยภาพรับน้ำ 84 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งชัยนาท-ป่าสักมีศักยภาพรับน้ำ 116 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งเชียงรากมีศักยภาพรับน้ำ 80 ล้านลูกบาศก์เมตร และทุ่งโพธิ์พระยามีศักยภาพรับน้ำ 160 ล้านลูกบาศก์เมตร โดยรวมแล้วชาวบ้านในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนในขอบเขตโครงการบางระกำโมเดลต้องอยู่กับมลน้ำราวๆ 550 ล้านลูกบาศก์เมตร ในขณะที่ชาวบ้านใน 10 ทุ่งของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต้องอยู่กับมลน้ำราวๆ 1,514 ล้านลูกบาศก์เมตร ที่ต้องรับภาระหนักที่สุดก็เห็นจะเป็นชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งบางระกำภายใต้โครงการบางระกำโมเดล และชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งบางบาล เพราะเป็นชาวบ้านในพื้นที่ตัดยอดน้ำด่านแรก และด่านก่อนสุดท้ายที่มลน้ำจะไหลเข้าท่วมกรุงเทพมหานคร

จากข้อเท็จจริงข้างต้นจะเห็นว่า การอยู่กับน้ำท่วมแบบหนองน้ำเข้านั้นส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในพื้นที่โครงการ สำหรับชาวนาที่ทุ่งนาข้าวจมน้ำแล้ว พวกเขาคือกลุ่มคนที่ต้องแบกรับความเสี่ยงในอาชีพนานที่สุด นอกจากจะไม่สามารถทำมาหากินในที่ดินของตนเองได้เป็นเวลาถึง 4 เดือนแล้ว เมื่อถึงรอบการเพาะปลูกก็ต้องใช้พันธุ์ข้าวอายุไม่เกิน 120 วันเพื่อให้เก็บเกี่ยวได้ทันก่อนเวลาปล่อยน้ำเข้านา การกำกับวิถีการผลิตด้วยวิธีการบริหารจัดการน้ำเช่นนี้ย่อมส่งผลต่อปัญหาาราคาข้าวตกต่ำเนื่องจากข้าวไม่มีคุณภาพ ข้าวมีความชื้นสูง ซึ่งจะส่งผลเป็นลูกโซ่ต่อขีดความสามารถในการแข่งขันของข้าวไทยในตลาดข้าวโลกต่อไป

บทสรุปของการอยู่กับน้ำท่วมแบบหนองน้ำเข้านา

โดยสรุปแล้วแนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม” ที่ถูกนำมาใช้ในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหนองน้ำนั้นอาศัยฐานพื้นที่ที่ถูกน้ำท่วมซ้ำซาก และวิถีชีวิตดั้งเดิมที่คนในพื้นที่สามารถสลับสับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการปลูกข้าวไปหาปลา เมื่อพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงตามธรรมชาติกลายเป็นพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์ จึงออกแบบให้พื้นที่นาข้าวนั้นถูกกำกับให้เก็บเกี่ยวจนกลายเป็นพื้นที่ว่างพอเป็นแก้มลิงรับน้ำ ทว่าแก่นทางความคิด Living with floods ที่แท้จริงนั้นคือหนึ่งในวิธีการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างบนฐานข้อเท็จจริงที่ว่า ฐานของพื้นที่บางแห่งนั้นไม่สามารถหลีกเลี่ยงจากน้ำท่วมถึงไปได้ โดยเฉพาะพื้นที่ประชิดแม่น้ำที่มักจะประสบปัญหาน้ำเอ่อท่วมจากแม่น้ำทุกปี และเป็นลักษณะน้ำท่วมรูปแบบหนึ่งที่ควบคุมได้ยากมากที่สุด ดังนั้น ผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ต้องอยู่กับน้ำท่วมให้ได้โดยอาศัยความยืดหยุ่นและการปรับตัว เช่น ยกของขึ้นที่สูงเพื่อหนีน้ำ ติดตัวบ้านให้สูงขึ้นด้วยการเพิ่มความยาวของเสาบ้าน หรือ การปรับเปลี่ยนพันธุ์พืชที่ทนต่อน้ำท่วม ทั้งนี้ พื้นที่ที่ปรับใช้วิธีการ Living with floods โดยปกติแล้วนั้นจะใช้พื้นที่ว่างหรือพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงเป็นที่รับน้ำหลาก หากเป็น

พื้นที่ที่มนุษย์เข้าไปใช้ประโยชน์ ปลุกสิ่งก่อสร้าง หรือสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจไว้แล้ว ก็อาจจะใช้วิธีการเวนคืนที่ดินเพื่อเวนพื้นที่ไว้ให้น้ำเข้าท่วม หรือมีการออกแบบการบริหารจัดการน้ำท่วมที่ทำให้ผู้คนยังสามารถอยู่อาศัยในพื้นที่นั้นต่อไปได้ด้วยการใช้วิธีการจัดการน้ำท่วมแบบอื่นร่วมด้วย เช่น การพยากรณ์ หรือการแจ้งเตือนล่วงหน้าน้ำท่วม (flood forecasting and warning), การกำกับการใช้ที่ดิน (land use regulation), หรือ การกันน้ำท่วม (flood proofing) ให้อยู่ในระดับที่สามารถควบคุมความเสียหายได้

เมื่อย้อนพิจารณาถึงโครงการบางระกำโมเดลจะเห็นว่า การปรับใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมมาออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหนองน้ำนั้นยึดหลักการพื้นฐานแค่เพียงบางส่วน นั่นคือ ชาวบ้านในพื้นที่เผชิญกับน้ำท่วมซ้ำซากทุกปี และสามารถปรับ/สลับวิถีชีวิตระหว่างชาวนาและชาวประมงได้ ทว่าสิ่งที่ไม่ได้นำมาพิจารณาร่วมด้วยก็คือ ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ รวมถึงผลกระทบที่จะเกิดกับคนในพื้นที่โครงการและการแก้ไขปัญหอย่างเป็นรูปธรรม และหัวใจสำคัญที่สุดที่ทำให้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมเบื้องหลังโครงการบางระกำโมเดลนั้นแตกต่างจากแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ใช้ในต่างประเทศก็คือ เราให้คนในพื้นที่อยู่กับน้ำท่วมที่หน่วงไว้ในนาข้าวของพวกเขา โดยอาศัยกลไกทางเวลาที่กำลังผ่านปฏิทินสงกรานต์และปฏิทินเพาะปลูกมิใช่ให้อยู่กับน้ำท่วมโดยปรับตัวรับกับธรรมชาติ

โครงการบริหารจัดการน้ำประเภทหนองน้ำเข้านาในทุ่งบางระกำนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 และการขยายพื้นที่โครงการสู่ 10 ทุ่งหนองน้ำแห่งพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่างที่ผ่านมาจึงยังคงมีช่องว่างที่รอให้รัฐบาลแก้ไขในหลายประเด็น เช่น การไม่ได้เป็นผู้รับประโยชน์ในการแก้ปัญหาน้ำท่วมแต่กลับต้องเป็นผู้รับน้ำท่วมไว้ การไม่มีการเยียวยาหรือชดเชยความเสียหายใดๆแก่ผู้รับภาระสาธารณะ ที่สำคัญที่สุดคือ การบริหารจัดการน้ำที่ส่งผลกระทบต่อจังหวะการผลิตและวิถีการผลิตของชาวนา ทำให้ชาวนาจำเป็นต้องปลูกข้าวเบาอายุเก็บเกี่ยวสั้น มีความชื้นสูง และคุณภาพเมล็ดไม่ดี ดังนั้น ในพื้นที่

ทุ่งนาที่อยู่ในขอบเขตของโครงการบริหารจัดการน้ำประเภททุ่งหนองน้ำ เราจึงคาดหวังได้ยากว่าจะเกิดผลผลิตข้าวพรีเมียม ผลผลิตข้าวที่ใช้พันธุ์ข้าวหนักอายุเกิน 120 วัน หรือข้าวไวต่อช่วงแสงที่ไม่ดีมีคุณภาพอย่างข้าวหอมมะลิ 105 หรือข้าวเจ้าหอมพิชญ์โลก 1

แม้ว่าในปัจจุบันแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)” จะยังคงถูกใช้ในฐานะที่เป็นการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช่โครงสร้างตามหลักการสากล แต่ข้อเสนอจาก World Meteorological Organization (2006) ชี้ว่า การบริหารจัดการน้ำท่วมแบบบูรณาการ (Integrated Flood Management: IFM) ต้องผสานการตัดสินใจร่วมกันจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในหลายภาคส่วน และการบูรณาการมิติในการบริหารจัดการน้ำต้องมีทั้ง การป้องกัน การเตรียมการ การสร้างความยืดหยุ่นมากกว่าการตอบสนองแบบรับมือต่อปรากฏการณ์น้ำท่วม ประเด็นสำคัญของการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบบูรณาการจึงอยู่ข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่หลากหลาย (multi-stakeholder engagement) ซึ่งการอยู่กับน้ำท่วมยังคงสามารถใช้เป็นหนึ่งในหลายรูปแบบการบริหารจัดการน้ำแบบไม่ใช่โครงสร้าง แต่สิ่งที่ต้องตระหนักต่อการใช้การบริหารจัดการแบบอยู่กับน้ำท่วม คือ การสร้างหลักประกันต่อผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ว่าวิถีชีวิตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของพวกเขาจะถูกรบกวนและถูกทำให้เสียหายน้อยที่สุด ในขณะที่เดียวกันพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมดังกล่าวต้องได้รับการพัฒนาอย่างเป็นธรรมด้วยการยกระดับคุณภาพชีวิตของผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ (World Meteorological Organization, 2006: 2) ซึ่งการพัฒนาอย่างเป็นธรรมกับการอยู่กับน้ำท่วมของคนในพื้นที่นี้สามารถเกิดขึ้นร่วมกันได้หากรัฐถอดบทเรียนหลังการหนองน้ำเข้าในในแต่ละปีว่าการที่พื้นที่นาไม่ได้ใช้ประโยชน์ถึง 4 เดือนนั้นสร้างความเสียหายต่อประชาชนในพื้นที่ทั้งมิติเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง และสิ่งสำคัญอีกประการที่ควรจะต้องถอดบทเรียนและค้นหาคำตอบก็คือ หนึ่งในสาเหตุที่คุณภาพข้าวไทยต่ำลง ราคาข้าวตก ชาวนาไม่สามารถผลิตข้าวเกรดพรีเมียม

และขานาเร่งเผาเพื่อรีบเตรียมแปลงให้ทันปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการบริหารจัดการน้ำประเภทหนองน้ำเข้านาที่ไปกำกับเงื่อนไขเวลาในการเพาะปลูกหรือไม่

เชิงอรรถ

- ¹ บทความวิจัยนี้ใช้ข้อมูลส่วนหนึ่งจากโครงการวิจัยดิน น้ำ ข้าว และขานา: ข้อเท็จจริงทางชาติพันธุ์วรรณนาของขานาบางระกำ งบประมาณปี 2559-2561 สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา
- ² ในข้อ 5 ของระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินอุดหนุนราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ. 2562 นิยามคำว่า “ภัยพิบัติ” ว่าหมายถึง สาธารณภัย อันได้แก่ อัคคีภัย วาตภัย อุทกภัย ภัยแล้ง ภาวะฝนแล้ง ฝนทิ้งช่วง ภัยจากลูกเห็บ ภัยอันเกิดจากไฟฟ้า ภัยที่เกิดจากโรคหรือการระบาดของแมลง หรือศัตรูพืชทุกชนิด ภัยอันเกิดจากโรคที่แพร่หรือระบาดในมนุษย์ อากาศหนาวจัดผิดปกติ ภัยสงคราม และภัยอันเนื่องมาจากการกระทำของผู้ก่อการร้าย กองกำลังจากนอกประเทศ ตลอดจนภัยอื่น ๆ ไม่ว่าเกิดจากธรรมชาติหรือมีบุคคลหรือสัตว์ทำให้เกิดขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดอันตรายแก่ชีวิต ร่างกายของประชาชน หรือทำให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของประชาชน
- ³ Cuny (1991: 332) ชื่อน้ำท่วมมี 4 ประเภท ได้แก่ น้ำท่วมฉับพลัน (flash floods), น้ำท่วมขัง (standing floods), น้ำท่วมชายฝั่งทะเล (coastal floods) และ น้ำท่วมจากแม่น้ำ (riverine floods)
- ⁴ จากการทำงานภาคสนามพบว่า ขานาบางระกำสูงอายุหลายท่านเคยทำนาปีใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวใบสี ข้าวขาวลอย (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย) ข้าวเหลืองปลาชิว (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์) ข้าวเหลืองประทิว (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี) ข้าวเหลืองอ่อนเบา (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย) ข้าวแม่แปด (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอสางเา จังหวัดตาก) ข้าวแม่แปดเบา (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก) ข้าวจำปาทอง (พันธุ์ข้าวเจ้า ขึ้นน้ำของอำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ข้าวโพธิ์ทอง (พันธุ์ข้าวเจ้า

ขึ้นน้ำของอำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง) ข้าวเขียวนกกระลิง (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวน ของอำเภอเมือง จังหวัดนครนายก) เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีพันธุ์ข้าวนาสวน ไรต่อ ช่วงแสงที่มีลำต้นสูง ปลุกในฤดูนาปีอีกหลายพันธุ์ที่ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลกได้แนะนำ ให้ชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างปลุก ได้แก่ พิษณุโลก 60-1 ข้าวเจ้าหอมพิษณุโลก 1 ข้าวดอกมะลิ 105 กข.15 เหลืองประทิว 123 ข้าวตาแห้ง 17 พิษณุโลก 3 พิษณุโลก 80 ข้าวกอเตียว 35 และข้าวเหนียวลิ้มผิว (ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก, 2542; ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก, 2555)

⁵ ยกตัวอย่างเช่น บ้านแบบยกใต้ถุนสูง (high stilt house) ซึ่งบ้านเรือนแบบดังกล่าว จะต้องอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำยม เช่น ที่หมู่ 7 บ้านบางระกำ เป็นต้น และ เรือนแพ (raft) ซึ่งมีทั้งเรือนแพนอน แพลอย และแพแหรมคว้นปลา เป็นต้น

⁶ ยกตัวอย่างเช่น ลอบ ลอบนอน ลอบยืน ลอบกึ่ง ตุ่ม เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กลุ่มพิจารณาโครงการ ส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3. (2547). รายงานพิจารณาโครงการเบื้องต้นโครงการบรรเทาอุทกภัยและภัยแล้ง ลุ่มน้ำยม-ลุ่มน้ำน่านในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ พิษณุโลกและพิจิตร. ม.ป.ท: ม.ป.พ.
- คมลักษณ์ ไชยยะ. (2566). แก้มลิงกับชุมชน: ภาววิทยาของโครงสร้างพื้นฐาน การจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์ ปรัชญาดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาสหวิทยาการ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โครงการชลประทานพิษณุโลก. (ม.ป.ป.). โครงการขยายการพัฒนา/ระบายน้ำในเขต จังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดข้างเคียง พิษณุโลก: สำนักงานชลประทาน ที่ 3.
- โครงการชลประทานพิษณุโลก. (2554). โครงการบรรเทาอุทกภัยพื้นที่อำเภอ บางระกำ อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: สำนักงาน ชลประทานที่ 3.

- โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน. (2560). โครงการบริหารจัดการน้ำแบบชุมชนมีส่วนร่วมในทุ่งหนองน้ำบางระกำ “โครงการบางระกำโมเดล 60”. พิษณุโลก: ม.ป.ท. (เอกสารไม่ได้ตีพิมพ์เพื่อเผยแพร่)
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2546). *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง*. โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ฐานิดา บุญวรรณ. (2561). *โครงการวิจัยเรื่องดิน น้ำ ข้าว และชาวนา: ข้อเท็จจริงทางชาติพันธุ์วรรณนาของชาวนาบางระกำ*.ทุนพัฒนาศักยภาพการทำงานวิจัยของอาจารย์รุ่นใหม่ปี 2559. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- เผ่าไทย สีนอำพล. (2562). ภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำยม: ว่าด้วยการจำลองธรรมชาติและแนวทางต่อจากนี้. *วารสารมนุษย กับสังคม คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์*, 4 (2), 49-84.
- ภาคเกษม ธงชัย. (2563). *การศึกษาภูมิทัศน์พลวัตน้ำหลากและนิเวศบริการพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงแม่น้ำยม กรณีศึกษาตำบลลง อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย*. วิทยานิพนธ์ภูมิสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เย็นยง รักเรืองและคณะ. (2548). *การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบ้านบางระกำ หมู่ที่ 7 ตำบลบางระกำ อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- วิติยา ปิตตังนาโพธิ์. (2555). *ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเปียกน้ำ ณ บางระกำ*. พิษณุโลก: การพิมพ์ดอกคอม.
- ศุภณีย์วิจัยข้าวพิษณุโลก. (2542). *การผลิตข้าวอย่างถูกต้องและเหมาะสม*. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ตระกูลไทย.
- ศุภณีย์วิจัยข้าวพิษณุโลก. (2555). *50 ปี ศุภณีย์วิจัยข้าวพิษณุโลก*. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ตระกูลไทย.

- ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก. (2561). *พิธีเปิดน้ำเข้าทุ่ง ปล่อยปลาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดลด้วยชุดเพาะพันธุ์ปลาแบบเคลื่อนที่ (Mobile hatchery)*. สืบค้นเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2562 จาก https://www4.fisheries.go.th/local/index.php/main/view_activities/1260/30134
- สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ. (2561). *แผนแม่บทการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ 20 ปี (พ.ศ.2561-2580)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ.
- สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก. (2567). *รองผู้ว่าฯ พิษณุโลกติดตามการค้นหาเด็กนักเรียนจมน้ำที่อำเภอบางระกำ ล่าสุดพบร่างน้องผู้สูญหายแล้ว*. สืบค้นเมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2568 จาก <https://phitsanulok.prd.go.th/th/content/category/detail/id/57/iid/330175>.
- โสภัญญา เกิดสกุล. (2555). *ผลงานที่เป็นผลการดำเนินงานที่ผ่านมาเรื่องที่ 2 การพัฒนาแหล่งน้ำและการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก*. พิษณุโลก: ส่วนจัดสรรน้ำและบำรุงรักษา สำนักงานชลประทานที่ 3.
- อาทิตย์ ภูบุญคง. (2566). *พลวัตของแนวคิดและการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำในยุคหลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2557 และผลกระทบต่อชุมชนพื้นที่รับน้ำ อ.บางบาล จ.พระนครศรีอยุธยา*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อานันท์ ผลวัฒน์. (2541). *คำบรรยายสำหรับเกษตรกร การปลูกข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงและมีคุณภาพเมล็ดดี*. โครงการเร่งรัดการปรับปรุงคุณภาพข้าวเจ้าไม่ไวแสง สำนักงานเกษตรจังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก.
- Cuny, F. C. (1991). *Living with floods: Alternatives for riverine flood mitigation*. Land Use Policy, 8, 331-342.

- DiGregorio, M. and Huynh Can Van. (2012). *Living with floods: A grassroots analysis of the causes and impacts of typhoon Mirinae*. Boulder: Institute for Social and Environmental Transition-International.
- Holling, C. S. (1996). Engineering resilience versus ecological resilience. In P. C. Schulze (Ed.), *Engineering within ecological constraints* (pp.31-43). Washington D.C.: National Academy Press.
- Hungspreug, S., Khao-uppatum, W. and Thanopanuwat, S. (2000). *Flood management in Chao Phraya river basin*. Proceedings of the International Conference: The Chao Phraya Delta: Historical development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl 12-15 December 2000 Kasetsart University, Bangkok.
- Keskinen, M. et al. (2011). *Baseline results from hydrological and livelihood analyses, exploring Tonle Sap futures study*. Helsinki: Aalto University and 100 Gen Ltd.
- Liao, K-H. (2012). A theory on urban resilience to floods – A basis for alternative planning practices. *Ecology and Society*, 17 (4), 1-15.
- Middleton, C. and Un Borin. (2018). Living with flood: A Political ecology of fishing, farming and migration around Tonle Sap Lake, Cambodia. In Carl Middleton and Borin Un (Eds.) *Living with floods in a mobile Southeast Asia* (pp.22-41). Oxon: Routledge.
- Mishra, D. K. (2001). Living with floods: People's perspective. *Economic and Political Weekly*, 36 (29), 2756-2761.

- Mohit, M.A. and Sellu, G.M. (2013). Mitigation of Climate Change Effects through Non-structural Flood Disaster Management in Pekan Town, Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 85, 564-573.
- Moss, T. and Monstadt, J. (2008). *Restoring floodplains in Europe: Policy contexts and project experiences*. London: IWA Publishing.
- Stephan, C. (2019). *Living with floods: Social practices and transformations of flood management in Chiapas, Mexico*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sunpituksaree, P. (2012). *Govt considering water retention payouts*. Retrieved March 12, 2025, from <https://www.bangkokpost.com/thailand/politics/284069/govt-considering-water-retention-payouts>
- Trakuldit, Thanaporn. (2018). *Analysis of Public Participation in the Design of Flood Expansion Areas in Nakhon Sawan Province and Phitsanulok Province, Thailand*. Master of Natural Resource Management, School of Environment, Resources and Development, Asian Institute of Technology, Thailand.
- Trakuldit, T. and Faysse, N. (2019). Difficult encounters around ‘Monkey Cheeks’: Framers’ interests and the design of flood retention areas in Thailand. *Journal of Flood Risk Management*. Retrieved November 30, 2024, from <https://doi.org/10.1111/jfr3.12543>.
- Voogd, S. (2019). *The Bang Rakam Model: Farmers’ Perceptions on Flood Retention Policy in Phitsanulok and Sukhothai*

Province, Thailand. Master of Environmental Geography, University of Amsterdam, Netherlands.

World Meteorological Organization. (2006). *Social aspects and stakeholder involvement in integrated flood management*. Geneva: World Meteorological Organization.

World Meteorological Organization. (2017). *Community-based flood management in Thailand*. Geneva: World Meteorological Organization.

